

Ш Б И Н

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 77 (17025)

2005 чылдың
июль 14,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30
Садар өртээ — 3 рубль.

Хөй-ниити организацияларында

СОРУЛГАЛАР ТОДАРАТТЫНГАН

Эрткен вторникте, июль 12-де, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң Баштаар чериниң бирги организастьг хуралы болуп эрткен. Ону бо чылдың июнь 17-де болуп эрткен Тываның чогаалчыларының съездизинге 7 кандидатураның аразындан хөй бадылаашкынарны алгаш, Чогаалчылар эвилелиниң Баштаар чериниң даргазынга соңгуттурган Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар башкарып эрттирген.

Хуралга ниитизи-биле 6 айтырыгны чугаалашкан, оларның кол-колун алырга мындыг: Баштаар черниң чаа структуразы-биле таныжылга болгаш ону бадылаары, албан-хүлээлгелер-биле таныжылга, Баштаар черниң даргазының оралакчыларын болгаш күүсекчи секретарыны соңгууру, 2007 чылга чедир ажил планының төлөвилелин сайгарып чугаалажыры. Бо айтырыглар талазы-биле санал-оналдарын Баштаар черниң кежигүннери А.А. Даржай, А.С. Шоюн, И.П. Принцева, К.Д. Натпий-оол болгаш хуралга чалаттырып келген З.Б. Самдан берген.

Бүгү талазы сайгарылганың түңнелинде Баштаар черниң даргазының оралакчыларынга А.А.

Даржайны, И.П. Принцеваны, күүсекчи секретарьга У.А. Донгакты ажык бадылаашкын-биле соңгаан.

Үш чылдың ажил планының сайгарылгазы эң изиг болгаш үргүлчүлүг болган. Бир-тээ ында Чогаалчылар эвилелиниң Баштаар чериниң ажил-чорудулгазының чоокку чылдарда кол угланышкынарнын айтып турар чүве болганда, оон ындыг болуру-даа чөп. Эдип-чазал, немеп, казанының соонда, 40 пункттуг планың төлөвилелин чыылгайнар бир үн-биле бадылааннар.

Сорулгалар тодараттынган, ажил-иштиң уг-шии билдинген болганда, Баштаар черниң чаа составы херек чылзып турбайн, ол-ла дораан ажилдал кирипкен.

Бистиң корр.

ХООЙЛУГА АТ САЛДЫНЗА-ДАА...

2005 чылдың июль 13-те Тыва Республиканың Чазааның Даргазы «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга ат салган. Республиканың Баштыңы хоойлуну ийи удаа хүлээп көрбейн, чедир ажилдаары-биле Хоойлужудулга палатазынга

дедир эгидип келген. Хоойлуга ат салдынган-даа болза, оон чамдык чүүлдерин боттандыраары берге. Чижээлээрге, депутаттарның ук хоойлуда доктааттынган чиигелделерин хандыраарыга хөй-хөй саң-хөө хөрөңгилери негеттинер, оларны «Тыва Республиканың 2005 чылда республика бюджетиниң дугайында» ТР-ниң Хоойлузунда кирибээн болуп турар.

Боттун инф.

СПОРТ, КАДЫКШЫЛ ЧЫЛЫНДА

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың февраль 10-да ат салганы «Тыва Республикага 2005 чылды спорттуң болгаш кадык амыдыралдың чылы кылдыр чарлаар дугайында» Чарлыын боттандыраары-биле бо чылдың июнь 21-26 хүннеринде Кызыл хоорайга Тыва Республиканың бирги Президентизиниң Кубогу дээш херээжен болгаш эр улустуң аразында хол бөмбүүнүң маргылдаазын эрттирген.

Аңаа 34 команда, 400 ажык спортчу киришкен. Эр улустуң командаларының аразында бирги черни ОШАЧКИ командазы (тренери Тажима, удуртукчузу Хаажык) алган, ийигизин — «Восток» командазы (удуртукчузу Оюн), үшкүзүн — Чеди-Хөл кожуунунуң спортчулары (удуртукчузу Дартай-оол) ээлээн. Херээженнер командаларындан бирги черни Тываның күрүне университетиниң (тренери Делег, удуртукчузу Дубровский), ийигизин — «Восток» командазы, үшкүзүн — Каа-Хем кожуунунуң (тренери Оюн, удуртукчузу Салчак) кыстары алган. Эрткен маргылдааның түңнелдерин Тыва Республиканың Чазак хуралыга чугаалашкан.

Тыва Республиканың бирги Президентизиниң Кубогу дээш хол бөмбүүнүң маргылдаазын он бир чыл улаштыр эрттирип турар, бо үениң дургузунда аңаа хандыкшылдыг кижилерниң саны көвүдээн, спортчуларның мергежили бедээнин хуралга демдеглээн. Республиканың хол

бөмбүүнге шилиндек командалары республикадан дашкаар болган маргылдааларга багай эвес түңнелдерни чедип ап турар болу берген. Сибирь федералдыг округтуң үндүрүг ажилдакчыларының аразында эрткен хол бөмбүүнүң маргылдаазында Тыва Республиканың үндүрүг ажилдакчыларының херээженнер командазы бирги черни ээлээн. Сибирь федералдыг округтуң бирги чери дээш Омск, Барнаул хоорайларга эрткен маргылдааларга бистиң республиканың өөреникчилериниң шилиндек командалары киришкен. 2005 чылда «Востоктуң» эр улус командазы Россияның чемпиондынга киржир, олар «Б» бөлүкке ойнаар.

Оон-биле чергелештир чамдык кожууннарның удуртукчулары күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринче шоолуг кичээнгей салбайн турарын хуралга айткан. Тываның бирги Президентизиниң Кубогу дээш маргылдаага Тожу, Тере-Хөл (эр, херээжен), Сүт-Хөл, Улуг-Хем (херээ-

жен), Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның (эр) командалары киришпээн.

Тываның бирги Президентизиниң Кубогу дээш маргылдааның белеткээринге болгаш эрттиреринге Тыва Республиканың Саңхөө (Баян), Кадык камгалал (Күдерек), Өөредилге болгаш эртем (Морозов), Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказы (Конгар) яамылары, Федералдыг үндүрүг албанының эргелели (Оюн), «Тыва авиашугумнар» күрүне бүдүрүлгези (Күжүгет), республиканың хереглекчилер эвилели (Монгуш), Национал парк (Шайдунова) болгаш өскелер-даа идекпейлиг киржип, эки ажилдаанын Чазактың хүлээп алган доктаалында демдеглээн.

Тываның күрүне университетиниң ректору Н.Г. Дубровскийге университеттин хол бөмбүүнге херээженнер командазы беш катап тирилгени чедип алганы дээш, Тыва Республиканың иштики херектер сайыды С.П. Аренинге ОШАЧКИ-ниң эр улус командазы үш катап кубокту чаалап алганы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Чазактың хүлээп алган доктаалында хол бөмбүүн моон соңгаар хөгжүдериниң хемчелерин айткан.

Барыын-Хемчик кожуунунуң 80 чылынга

Юбилейни эки көргүзүглерлиг уткуур дээш...

Республиканың эң улуг кожууннарының бирээзи — Барыын-Хемчик тускай кожуун болуп тургустунганындан бээр бо чылын 80 чыл болуп турар. Кожуун 80 харлаан оюн июль 15-те демдеглеп эрттиреринге белеткенип турар. Юбилейге белеткел талазы-биле кандыг ажилдар чоруттунуп турарына хамаарыштыр Барыын-Хемчик кожуунуң чагырга даргазы Алексей Монгушович Маркс-оол мындыг тайылбырны берген:

конкурстарга көдээ ажил-агый талазы-биле кожуунуң ишчилери чемпионнааш, өртектиг белектерни — трактор, сеялка болгаш 10-20 шаа соодукчулар, телевизорлар-биле шаңнаткылааны чедишккиннерни херечилеп турар. Ол-ла чылда өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдаларын Барыын-Хемчик кожуундан эң хөй доозукчу дужаап шыдады. Күш-культура, спорт талазы-биле алыр болза, Россия чергелиг маргылдааларга ийи, делегей чергелиг маргылдааларга бир чемпион үнген. Республика иштинге чыл санында эртип турар Тываның бирги Президентизиниң Кубогу дээш хол бөмбүүнүң маргылдааларына кожуунуң өөреникчилериниң база улуг улус аразында херээжен спортчуларның командалары тиилеп каанын

чижеглей демдеглеп болур.

Бо юбилейлиг чылды эки көргүзүглерлиг уткуур дээш кожуунуң чону улуг көдүрлүүшкүнүг ажилдал турар. Малчыннарывыс кончуг соок кышта малдың болгаш чаш малдың баш санын улуг чидириг нок камгалап ап шыдааны — оон бир көсүк чижээ деп санаар мен. Көдээ ишчилер анай-хураганы 70-80 хууга камгалап алыр сорулгалыг ажилдал турар.

Часкы тарылга ажылын эрткен чылдан элээн хөй шөлге чорударын планнаан. Сумулар аайы-биле улуг күштү мөөңнээш, тарылганы үе-шаанда чоруткан. Часкы тарылга ажилдарында түр сезонуг ажилдарда эвээш эвес кижжи хаара туттунган. Школачыларга чайгы үеде ажилдал алыр арганы тургузары-биле 2 күш-

ажыл отрядтарын тургускан, ында 40 шаа уруглар ногаажыдылга ажилында киржип турар. Доктаамал ажилчы олуттарны тургузары-биле биче бизнести сайзырадырынче улуг кичээнгейни угландырып турар бис. Чылдың түңнели-биле корум-чурум, ажил-агый, культура-массалыг хемчелер чорударының талазы-биле сумулар аразында янзы-бүрү мөөрейлер чарлаттынган.

Бөгүнде кожуунда кышка белеткел ажилдары чоруп турар, оон-биле чергелештир кожуунуң юбилейни таварыштыр боттарывыс талавыстан элээн хемчелер чоруттунган. Кудумчуларның чаагайжыдылганы, ногаажыдылганы, сумуларның девискээрлеринде боктары арыглап-аштаар ажилдар доозулган.

Кожуунуң байырлалын таварыштыр бүгү чонумга байыры чедирбишаан, 80 чылдарның дургузунда Барыын-Хемчик кожууну тургузарына, оон социал-экономиктик сайзыралына үлүг-хуузун кириштирген хүндүлүг хоочуннарывыска, республиканың ажил-агыйының аңгы-аңгы адырларында ам-даа ажилдап чоруур удуртукчуларга, оон иштинде бөгүнде ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка, ажилдакчыларга болгаш көдээниң бөдүүн ишчилеринге, малчыннарга, араатарга хүндүткелими илергейлээр-дир мен.

Кожуунуң ажил-амыдыралына тураскааткан материалдарны 4-5-ки, 6-гы арыннардан номчувар.

— Кожуунуң юбилейни демдеглеп эрттирер талазы-биле делегни республиканың Чазаанга кирген бис. Ол ажил деткимчени алган болгаш байырлалды эрттирериниң талазы-биле яамылар, ведомстволар аайы-биле ТР-ниң Чазак деңнелинде организаакчы комитет тургустунган. Организаакчы комитеттин ажилын ТР-ниң Чазааның оралакчы даргазы Ш.В. Кара-оол удуртуп турар. Боттарывыс талавыстан юбилейлиг чылга эрткен чылда республиканың улуг юбилейлери-биле чергелештир белеткелди чорудуп эгелеп, багай эвес көргүзүглерни чедип ап келдивис.

Эрткен чылды алгаш көөр чүве болза, республика чергелиг

БОТТУГ ЧҮҮЛДЕР ЧОК БОЛГАН

Хүннүң чугула темазы

Эрткен парламент чылында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ажылының тцнелдеринге тураскааткан неделя санында цнер «Новости Тувы» солуннуң тускай цндүрген номери 2005 чылдың июль 17-де цнген. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржактан бистиң корреспондентивис хоойлу чогаадыкчыларының бодунуң ажил-чорудулгазының дугайында отчедунга хамаарыштыр тайылбыр бээрин дилээн.

— Солунну тудуп алгаш, чүгүртү көөрге, депутаттарның чугааларына ооң шөлүнүң хөй кезин берген, оларның кылган ажил-чорудулгазы эмгекчел ыш-каш сагындырар. Херек кырында ыңдыг бе? Хоойлужудулга палатазы 120 ажыг республика хоойлуларын хүлээп алган, оларның иштинден депутаттарның инициативазы-биле 48 хоойлу хүлээп алдынган. Моон алгаш көөрге, мурнуку чылдарда ыш-каш хоойлу төлевилелдерин колдуунда республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары ажилдап кылып турар-дыр. Хоойлужудулга палатазы №122 Федералдыг хоойлунуң күүселдезинге хамаарыштыр хоойлулар төлевилелдери чогаадырынга база 2005 чылдың бюджетти-биле ажилдаарына хөй чүүлдерни кылдывыс деп мактанган-дыр. Ынчалза-даа чиигелделерни акшаже шилчтикенинге хамаарышкан бүгү-ле документтерни республиканың Чазак дүрген чурум-биле белеткээнин кымда билер болгай. Бюджетке хамаарыштыр республиканың Чазак идекпей-биле тургустунган Сибирь федералдыг округтуң хуралына деткээни чөпшээржилге комиссиязының кезижүгүн кижиге болганымда, медеглээрим болза, чөпшээржилге комиссиязында Хоойлужудулга палатазының төлээлери саң-хөө талазы-биле республиканың чугула документизин хүлээп алырын саададыр дээш болдунар, болдунмас бүгү-ле хемчеглерни ал-

ган. Ону комиссия хуралдарының стенограммасында тодаргай бадыткап турар. Шак ыңдыг тактиканы депутаттар «Тус чер бот-башкарылганың организастаарының ниити принциптеринин дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыраары-биле ап чоруткан хемчеглериниң үезинде база ажыглаарын кызыткан. Тус чер бот-башкарылганың органнарының соңгулдаларының болур хүнүн тодарадыр дугайында айтырыгны шиттирлеп тура, ону 2005 чылдың октябрь-ноябрь айларга чедир соңгаарладырын бодаан, ыңчангаш мону суд чуруму-биле шиттирлээр уjurга таварышкан.

— **Депутаттар бодунуң адресинге шүгүмчүлелдер турза-даа, бюджетти саададып, орайтады хүлээп алган-даа болза, республиканың социал-экономиктиг чорудулгазына кандыг-даа моондак болбаан, харын-даа республиканың хамаатыларының күш-ажылының төлеверин төлээр эргелерин камгалаан, ыңчангаш таарымчалыг рольду ойнаан деп санап турар.**

— Сан-чурагайлар дугайында кажар, овузун дыка хөй санаашкыннарны дыка үр кылып болур. Хоорайның тудуг шөлүн көрүп болур, тудуг ажилдары аңаа эгелээр турган, акша-көпөк чогуңдан ол соксаан, тудугжулар чеже хире ажил хүнү чидиргенил, оларның амыдырал-чурталгазына ол кандыг салдарлыг болганыл, ону ханы бодал көөр херек. Бюджетти озалдап хүлээп алганының багай

салдары ам-даа үр уламчылаар. Бистиң сайыттарывыс Москвага федералдыг адресиг инвестиция программаларын камгалап алырда, парламентиниң эжик бүрүчүне чүткүп, тайылбырлаар уjurга таварыштыр турганнар. Бо бүгү федералдыг төптөн алыр акша-хөреңгиниң хемчээлинге база улуг салдарлыг болган.

— **Хоойлужудулга палатазының удуртукчузу Чазактың, ооң Баштыңының деткимчези-биле өзүп, депшии бергенер база бар деп чүве кымга-даа чажыт эвес. Дыка хөй депутаттар парламентиже «Чоннуң шилгези» хөй-ниити каттыжышкынының деткимчези-биле эрткен болгаш боттарының соңгулда мурнунуң тактиказына Чазак-биле моон соңгаар бир демниг кады ажилдаарын даңгыраглап, бүзүредип турганнар. Оларның амгы туружун канчаар үнелеп турар Силер?**

— Бөгүн адаккы палата биле Чазактың аразында кандыг-даа кады ажилдажылга дугайында чугаалаар чүве чогу кончуг хомуданчыг-дыр. Ооң орнунга депутаттар Федералдыг айыыл чок чорук албанынче, Иштики херектер яамызынче, Президент Администрациязынче, Чиңгине Прокурорже, Россияның Чазакчы, Сибирьниң федералдыг округунче янзы-бүрү хомудалдарны, билдиришкенин бижиринге чогаадыкчы идепкейи бедип, Тываның күүсекчи эрге-чагырга органына бүзүревезин, аңаа хөңнү чогуң илеретпишаан, республикада ажилдап турар федералдыг органнарга таарышпааны, оларның ажылын үнелевейн турарын депутаттар эскербейн келгенер. Чазакка удурлангып, маргыжып келгенинден хоойлу чогаадыкчылары «сарыг» парлаганың кара өжегерезн өөскүдүкчүлериниң денелинче кудулап бады келген. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде бергелерни депутаттар «өөрүш-

кү»-биле чугаалап, бижип турарын көөрге, дыңнаарга бистерге — анаа бөдүүн соңгукчуңуң амыдыралы баксыраар-ла болза, соңгуп алганывыс «хүндүлүг» депутаттарывыска «эки» ыш-каш кылдыр сагындырар-дыр. А херек кырында чоокта чаа Чазактың аңгы-аңгы структураларына ажилдап чораан депутаттар республиканың амыдыралында амгы байдал дээш харысалгалыг болгу дег. Чоокта чаа Чазак кезижүгүн чораан-даа болза, боттарының амыдыралче угланышкынын өскээр солуп алганнарны анаа бөдүүн кижиге дылынга өскерликчи, саттыныкчы чорук деп чугаалаардан башка, өске сөс тывылбас-тыр. «Дүүнүгү кады ажилдап чораан эжин садыптары — политиктерниң амыдыралының нормазы» деп сөөлгү үениң улгегер домаа сагышка кирер. Кымнарны депутат кылдыр парламентиже соңгуп алган улус боор бис, моон соңгаар кымнарга бүзүрээр улус боор бис деп, харыы чок айтырылгар соңгукчуларның мурнунга туруп кээр-дир.

Хоойлужудулга баазазын чаартып, сайзырадыр талазы-биле Чазак-биле бир демниг ажилдаарының орнунга адаккы палатаның удуртукчузу амы-хууда хомудалдарны, политиктиг маргылдааларны чарарыңче аппараттың ажил-чорудулгазын угландырган. Депутаттарны шүгүмчүлээр парламентагы материалдары дээш республика солуннарын судка берген негелделерниң көвүдээни Конвиз ыш-каш чаргычыларның санынга деңнежир чыгаан.

Бо чылын республика солуннарының акшаландырышкынын 8,5 миллион рубльге депутаттар кызыргаш, ол-ла хире түңнүг акша-биле боттарының сметазын улгаттыр бадылап алган. Парламентке удур «крестиг походтуң» кол чылдагааны — бюджет хөреңгизин камнап алыр дээш эвес, «Шын», «Тувинская правда» солуннарга үнүп турар адаккы палатаның, ооң депутаттарының дугайында шүгүмчүлелдери дээш ону кызырган деп чүве кымга-даа чажыт эвес, ону депутаттар боттары безин чажырбайн турарлар. Республиканың бүгү чурттакчы чонунуң сонургалдарын, эрге-ажыын «камгалап» тур бис деп

алгыржып турар хоойлу чогаадыкчыларының хүлээп алган шиттирлеп чүгле муң-муң чагыкчылыг солуннарга эвес, хамыктың мурнунда херээженнерниң, өгбүлелерниң «Эне сөзү», аныктарының «Тываның аныктары», уругларның «Сылдысчыгаш», Тыва Республиканың Чазактың «Тыва Республика» деп неделя санында үнер солуннарына, «Улуг-Хем» чечен чогаал алма-нагына, республиканың башкыларына «Башкы» эртем-методиктиг сеткүүлге акша-төгерики талазы-биле берге байдалдык таварыштырган, редакцияларда 150 ажыг кижиге ажилдап турар, оларның өгбүлелериниң кезижүгүннери база бар болгай. Кожууннар аразының солуннарында байдал оон-даа нарын, олар чүгле муниципалдыг бюджеттиң деткимчезинге ынаын болур.

Чоннуң соңгуп алганы депутаттарның шилип алган политиктиг базымы солуннарың ажилдакчыларын-даа, шалыңын-даа кызырар уjurга таварыштырган. Солуннарының 31 ажилдакчызы ажил чок арткан, өскелери үш ай дургунда шалың акшазы албаан, ону манап ораннар. Дыка хөй журналистер чээлилер алган, ам ону төлээр аргазы чок болу берген, ыңчангаш оларның өгбүлелеринде амыдыралдың байдалы элээр бергедеп турар. Ол хиреде депутаттар чоннуң акшазын камнап дугайында алгыржып тура-ла, боттарының ажил-чорудулгазының акшазын улгаттырып алган. Чазактың массалыг информация чепсектериниң акшазын кызыргаш, депутаттар «Новости Тувы» деп солунну 20 муң тиражтыг үндүрер хөреңгени тып алган, ону чурттакчы чоңга халас үлээр. Ынчангаш акшаны канчаар ажилдап алырын моон өөренип алырын Чазак солуннарының редакторларына сүмелээни дээрже, ийи арынныг чорук-тур.

Депутаттар боттарының ажил-чорудулгазының дугайында дыка хөйну чугаалаан. Соңгукчулар депутаттарның каас-коя, чечен сөстөрлиг отчеттарын номчааш, хоойлу чогаадыкчы бүрүзү чүнү кылып турарын тодардып, анализти берип, түңнелди үндүрө бээр дээрзинге бүзүредим.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка Чеди-Хөл кожунуң бөлүк чурттакчыларындан

АЖЫК ЧАГАА

Хүндүлүг Даргавыс Шериг-оол Дизижикович, Силер бистерге, Чеди-Хөл кожунуң чурттакчыларына, дүрген дуза чедирбес болза, мырыңай ат болдувус, бисте байдал дыка бергедеэн. Чүге дизе Хоойлужудулга палатазының депутадынга баштадып алгаш, Чеди-Хөл кожунуң чагырганың даргалары кара туразында чаннап турар болу берди.

Бо частан эгелеп, хамык суму база кожунуң чагыргаларының даргаларын «Родина» партиязынче кириерин кирип алган, арктаннартын талаакчылар кылып алган. Оларның кабинеттериниң ажилдаар столдарының кырында «Родина» партиязының кызыл туктарың делгезн, ук даргалар боттарының кылып уjurлуг ажылыңче сагыш салбастан, кара туразында чаннап, чоннуң бажын төөредип эгелей бергенер.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюннуң кады төрөөн дунмазы Саяна кожунуң даргазының социал политика талазы-биле даргазының оралакчызы болуп ажилдаандан бээр үш чыл четкен, бо аразында ооң кылыпкан огулу ажылы чок, бодунуң хуу ажыл-агыйын хөгжүдеринче сагыш салып келген. Хуу пилорамазына ол ыяшты дилдиргеш, кожунуң бүгү-ле организацияларына албадап тургаш, улуг өртөккө садып турар. Кожунуң чагырганының даргазы Н.И. Дартай-оол оралакчызын чагырып, ону орта ажилдадып шыдавас, оон коргар, харын-даа акшаларын саадатпайн шилчидип берип турар. Саяна Майл-ооловна күрүнө ажылы кылбайн,

халас шалың алырынга амдажый берген, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче кичээңгей салбас, назы четпезн уруглар ортузунга ажил мырыңай чорутпайн келген, ооң уржуундан кожунуң коргунчуг өлүрүүшкүннерни олар үлгүдеп турар. Ону Элегес суурга болган өлүрүүшкүн долу бадыткаар. Ооң ашаа Б.Х. Ховалыг экологияга даргалап тургаш, кылган ажылы-даа билдинмес, чүгле шалыңны ап турган, ам мырыңай чонну ажилга тургузар төптүн удуртукчузу болурунче туралап турар. Саяна Майл-ооловна эрткен төлээлекчи органнарның депутаттарының болгаш хоорайлар, чурттакчылыг черлер (сумулар) баштыңының соңгулдаларының үезинде улуг ажилды чоруткан, чүге дээрже акызы В.М. Оюн дунмазынга база кожунуң чагырганының даргазы Н.Дартай-оолга Хову-Аксы суму даргазына Чойгана Иргитти, Элегеске Анатолий Кысыгбайны, Ак-Талга Радион Маскырны соңгудар даалганы берген.

Кожунуң чагырганының даргазы Н.И. Дартай-оол чүнү кылып турарыл? Маңаа тодаргайы-биле көргүзээли. Бирээде, кадайын үш ажилда кирип алган, ийде, кожунуң бензин кудар черин хуужуткаш, кадайының дунмаларының адында бижидип алган, чоннуң акшазын соруп ап турар, үште, чагырганың өөредилге килдизиниң эргелекчинге дунмазын томуйлаан. Ооң четпес ажылындан школаларда корум-чурум үрээшкени, өлүрүүшкүннер болуп турар. Элегестин школа директору өөреникчилер эттээн дээш судтадып турар,

ол хирезинде өөредилге килдизинин эргелекчи Н.Б. Матпа-Караны хемчег-даа албас.

Чазактың күрүнө албанының болгаш кадр политиказының эргелелиниң даргалары та чүнү көрүп оран улус чүве бо. Чонну ажилга тургузар төптүн удуртукчузу турган Хеймер-оол Ооржакты чоокта чаа кожунуң саң-хөө килдизиниң удуртукчузунга депшидип кагды. Ажылын орта кылып эгелеп чадап чыткаш-ла, кадайы-биле иелээр соңгулдалар үезинде суртаал ажылы кылып турганнар. «Чон ортузунга буруу суртаал кылганын кымга-даа ыйт-тавазын дилеп, бир эвес Шериг-оол Дарга дыңнап каар болза, ат кылыр» деп чугаалап чоруп турган боор-дур.

Николай Дартай-оол, Хеймер-оол Ооржак, Саяна Ховалыг баштаан даргалар боттарының эрге-ажыын бодаан политика чорудуп туруп бердилер, бистер, бөдүүн чон, ажил, акша-көпөк чок аштап-суксап, бажын, чырык өртээңге эңдере өрелени берген хилинчектенип амыдырап-чурттап чору бис, байдалывыс дыка берге. Бо чагааның үстүнде ады кирген даргаларны дарый хемчезн алырын Даргавыс Силерден улуу-биле дилеп, биске дузалажыр дээрзинге бүзүредивис.

Бо ажык чагаага ажылы-биле адывыс салбас бис, чүге дээрже үстүнде ады кирген даргалар ону билип алза, олар бистерниң ажил-төлүвүстү, төрөл-дөргүлүвүстү ажылындан үндүрер, ажил-чорудулгазынга кандыг-ла-бир шаптыкты уjurаштырар, кончуг айыылдыг улус деп билер бис.

ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН

ТР-ниң Чазак, Ак-Довурактың хоорай администрациязы, «Энкор» ААН деп бүдүрүлгө компаниязы олар «Тыва даг-дүгү» комбинатты ажылгалга кириериниң талазы-биле кады ажилдажылга дугайында үш таланыг дугуржулгазына ат салырынга белеткенип турар.

Бо чылдың июль айда эгелээр кылдыр тургустунган төлевилел 85 млн. инвестиция акшазын салырын, чылда 55 муң тонна даг-дүгүн үндүр сөөртүрүн көрүп турар. «Энкор» деп компания 2005 чылдың апрельде «Тыва даг-дүгү» комбинатты ажилдадыр конкурса тиилээр. Компанияның салганы 19 млн. рубль акша-хөреңгизин-биле буурап бар чыткан бүдүрүлгени катап тургустунган, комбинаттың эт-сезин үтөп алгаш баарын болдурбаан. Ону чырык-биле хандырап айтырып шиттирлеттинген, чырык дээш өрө төлеттинген. 2004 чылдың ажил-чиннарга ажил төлеверинге өрө дуглаттыңан. Чамдык участоктарга ажилдар чорударына тускай специалисттерни чалаан. Чайгы үеде «Энкор» компаниязы даг-дүгү бүдүрерин доктаамал улгаттырып, чылдың төнчүзүнде продукцияның айда хемчезин 1600 тонна чедирер деп планнап, комбинаттын ажилчиннарынга доктаамал ажил төлеверин бээр сорулганы салган.

Юля ШЕЛУДЬКО.

МЫЙЫС КЕЗИЛДЕЗИ ДООЗУЛГАН

Сибирьде кайда-даа чок, чүгле Туран хоорайда сыын фермазында мыйыс кезилдези доозулган. Мыйыс эм шынарлыг болгаш ооң өртээ аар. Сөөктелип калбаан, чаа кескен мыйыстан кылган эмнер тергиин дээштиг. Ук сыын фермазында үнелиг мыйыстыг тайга «малы» чүгле 50-не борбак санныг. Ол хирезинде оларны тударынга берге айтырылгар хөй бооп турар.

Бистиң корр.

ТР-ниң Чазаанда

РЕФОРМА
БОТТАНЫШКЫНДА

Тус чер бот-башкарылганын организастаарының ажылының чаа дүрүмүн таарыштырып турар «Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлу 2006 чылдың январь 1-ден күштүг болуп амыдыралга боттанып эгелээр, аңаа белеткелдиң талазы-биле яамыларның болгаш ведомстволарның хемчеглериниң планын Тыва Республиканың Чазаа июль 4-те бадылаан.

Хемчеглерниң аразында эрге-хоойлу нормаларының актыларын белеткээри, тус чер бот-башкарылганын саң-хөө-экономиктиг үндезиннерин быжыглаарының айтырыгларын ажылдап кылыры, республиканың күрүне эрге-чагырга органнары-биле тус чер бот-башкарылга органнарының аразында харылзаалыг ажылдаарының чуруму, тус чер бот-башкарылга деңгелинге бүрүн эргелерни дамчыдары кирип турар.

Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле тус чер бот-башкарылга органнарының аразында бүрүн эргелерин аңгылаарына хамаарыштыр июнь айда хүлээп алган ТР-ниң Чазааның 728 болгаш 739 дугаарлыг доктаалдарына үндезилээш, 112 эрге-хоойлунун нормативтиг актыларын ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр уjurлуг. Оларның иштинде 16 республика хоойлузу, 28 Чазак доктаалы, республиканың тускай сорулгалыг ийи программасы, муниципалдыг тургузулганың 66 эрге-хоойлу нормативтиг актызы бар. Бо даңзыда кирген эрге-хоойлу актыларының 10-у хүлээп алдынган.

ТР-ниң Чазааның январь 5-те болган ээлчеглиг хуралына «Россия Федерациясында тус чер бот-

башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыраары-биле яамыларның, ведомстволарның, муниципалдыг районнар, хоорайлар округтарының болгаш чурттакчылыг черлер органнарының 2006 чылдың бюджетин тургузар болгаш бадылаар талазы-биле моон соңгаар чорудар ажылдың планын чугаалашкан.

Республиканың саң-хөө сайыды Р.С. Баянның дыңнатканын езугаар алырга, Тываның каттышкан бюджетин хүлээп алырына эрге-хоойлунун 40 нормативтиг актызын ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр уjurлуг. №131 Федералдыг хоойлуну күүседирде, тус чер бот-башкарылганын база саң-хөөзүн хевирлээринге республиканың 11 хоойлузу, Чазактың 6 доктаалын, муниципалдыг районнар деңгелинге Төлээлекчилер хуралдарының 7 шиитпирин, хоорайлар округтарының деңгелинге Төлээлекчилер хуралдарының 7 шиитпирин, чурттакчылыг черлер деңгелинге Төлээлекчилер хуралының 8 шиитпирин, болгаш хамаатыларның хуралының бир шиитпирин хүлээп алыр уjurлуг.

Ю.ШЕЛУДЬКО.

СПОРТЧУ ЧЕДИИШКИНИ

Кара-Чыраа ортумак школының тоскукласчызы Айдың Ховалыг ачазының изин чандыр баспайн, бурунгаар чоруп олурар оол. Ооң ачазы Сергей Севээлеевич Ховалыг Суг-Аксы суурда элээди уругларның спорт школының тренер башкызы, самбо хүрешке спорт мастери. Айдың хостуг үелеринде самбо хүрештин аргаларын, чажыттарын улуг сонургал-биле ханы шингээди ап турар болгаш кожуун, республика чергелиг маргылдааларга киржип, спортчу чедииншикнерлиг бооп келген. Самбо хүрешке ол тос мөңгүн медальдың эдилекчизи. Школачы оол спортчу

чедииншикнерин улам быжыглап, Россияның улуг-улуг хоорайларына болгулаан маргылдааларга база дидими-биле киржип турар.

Чоокта чаа Бийск хоорайга болган чайгы спартакиадага Айдың Ховалыг киришкеш, 55 деңгизге чемпионнааш база бир мөңгүн медальды чаалап алган. Ооң изиг күзели—спорт талазы-биле тускай эртемни чедип алыры. Тура-соруктуг оол алызында барып, ачазы ышкаш спорт мастери болур дээрзинге идегел улуг.

Бораш ОНДАР.

Сит-Хөл кожуун.

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунун Төлээлекчилер хуралының Даш чонукчузу №2 соңгулда округундан депутаттың соңгулдарының талазы-биле бадылаашкынны катап эрттирер дугайында

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунун муниципалдыг тургузуунун түр соңгулда комиссиязының ШИИТПИРИ

2005 чылдың июль 4 Кара-Хөл суур №64

«Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 62 чүүлүнге дүүштүр Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунун муниципалдыг тургузуунун түр соңгулда комиссиязының ШИИТПИРЛЭНИ:

1. Эрткен соңгулдарда бо округтук соңгулчуларының 73,33 хуузу бадылаашкынга киришкен, депутатка кандидаттар Любовь Топыкановна Иргит (34,38) биле Рада Чадамбаевна Күжүгет (34,38) кайызы-даа дең бадылаашкынны алган. Ынчангаш Кара-Хөл сумузунун Төлээлекчилер хуралының Даш чонукчузу №2 соңгулда округундан депутаттың соңгулдарының талазы-биле катап бадылаашкынны 2005 чылдың июль 17-де эрттирер.

2. Бо шиитпирни чонга чарлаар.

Муниципалдыг тургузугнун түр соңгулда комиссиязының даргазы В.О. ХЕРТЕК.
Муниципалдыг тургузугнун түр соңгулда комиссиязының секретары Д.А. ХЕРТЕК.

Амыдыралдың мөңгези —
эки кижизиттинген салгалда

Ие-төрээн чуртувустун келир үези аныяк-чаш салгалывысты уран-шевер, ажыл-ишчи, амыдырал билер, төлептиг мөзү-бүдүштүг хамаатылар кылдыр магадылап белеткээри — бистиң коллективте ажылдап турар башкыларывыстың кол сорулгазы. Бистиң Кызыл кожуунда Эврика аттыг уругларга немелде билиг бээр төпте чонун 350 ажыг ажы-төлүн 20 ажыг янзы-бүрү угланышкынныг каттыжышкыннарда хаара тудуп, амыдыралчы эге базымнарга, улустун чаагай чаңылдарына, уран-шеверинге өөредип, кижизидип турарлар.

1998-2000 чылдар материал-техниктиг байдалывыстың чедимче чогу, акша-шалыңның үе-шаанда үнмези биске бергедээшкиннерни тургузуп турган. Ынчалза-даа коллективтиң кызымак чоруу бо бүгүнү чүткүлдүү-биле ажып эрткен. Эгезинде колдуунда эге класс өөреникчилери кол кээп турган болза, амгы үеде 9, 10, 11 классчылар, харын-даа сонургалдыг аныяктар хөйү-биле кээп турары өөрүнчүг болуп турар. Төптүн материалдыг байдалы чылдан чылче чүгээртеп, өөредилге-кижизидилгелиг ажылы улам экижип, арга-дуржулганың чаа-чаа хевирлери сайзырап турар.

Уругларны уран кылыгларга өөредиринден аңгыда, экономиктиг эге билиглерге өөредип, кылган кылыгларын садып-сайгарып, чагыгларны хүлээп ап, оон кирген орулгазын өөредилге херекселдери садып алырына чаңчыктырып турар. Бистиң төп бодунун ажыл-ижин моон-даа

сайзырадып, чылдан чылче хөй-хөй салгалывысты амыдыралдың ак оруунче шын базымны углап болурувусту угаап турар бис.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижигович!

Бистиң Тыва чуртувусту башкарып, шынап-ла, эр көрүш-биле, чугула ажыл-иш-биле, арат-чонувустун, ажы-төлүвүстүн чуртталгазы, келир үези дээш улуг ада салышкыныңарга чоргаарланыр бис.

Хүндүлүг Сара Монгушовна!

Силерниң боттарыңарның ажы-төлүңерге төлептиг ие болуп, оларны эртем-билигиг, арат-чонунга ачы-дуза кадып чоруур кижилер кылдыр, амыдыралдың ак оруунче үндүрген үлегер-чижээр-герге сарыылдыг ие бүрүзү чоргаарланыр. Ооң-биле кады чонунун ажы-төлү дээш олут-чыдын чок күженишкинниг ажыл-ижиңер аныяк салгалга база-ла улуг үре-түннелди бодарадыр дээрзинге бүзүрээр бис.

Бистиң төптүн ажыл-ижинге тургустунуп турар чидиг айтырыгларның чогуур деңгелге шиитпирлетинер аргаларын деткип, дуза кадып, уткуй келгениңерге өөрүп четтирип, мөгейбишаан, амыдырал-чуртталгаңарга, буянын ажыл-ижиңерге бүгү-ле чаагай чорук бодарап турзун деп йөрээдивис.

Кызыл кожуунун Эврика аттыг уруглар төвүнүн коллективи, ада-ие комитеди, директору С.Б. ООРЖАК.

Каа-Хем суур, 2005 чылдың июнь айның 3.

ЭРЕС-ДИДИМ КИЖИЛЕРНИҢ
МЕРГЕЖИЛИ

Июль 15 — Тываның өртке удур албанының ажылдакчыларының профессионал байырлары. Өске кижилерни өрт айылындан камгалаар дээш бодунун амы-тынын харамнанмазы — кайгамчык каң дег мөзү-шынарлыг кижилерниң кылыр базымы. Бодунун херээнге бердинген өрт албанының ажылдакчылары бистиң аравыста эвээш эвес.

Ынчангаш ындыглар дугайында каш сөстен чугаалай кааптаалы. Эрткен 2004 чылда база 2005 чылдың бирги чартында бистиң өртчүлеривистиң бедик мергежилениң ачызында өрт айылындан 145 кижиниң амы-тыны алдынып, 37 млн. рубльдин үнелиг эт-севи, 140 мал-маган камгалаттынган. Чүгле ол эвес, кандыг-даа берге, коргунчуг өрттер үезинде бистиң өртчүлеривис когараан кижилерге бир дугаарында холун сунуп келирлер. Өрттерни баш удур болдурбас дээш олар хүн бүрү улуг ажылды чорудуп турар.

2004 чылда Кызыл хоорайның өрт албанының дайынчылары Байыр Викторович Кууларны, 2005 чылда Андрей Түлүшович Сандакбааны Россия Федерациязының

Онза байдалдар яамызының сайыдының дужаалы-биле «Өрт үезинде эрес-дидим чорук» дээш деп медаль-биле шаңнатканнар. Шаңналдар анаа келбес болгай. Мындыг ийи таварылганы тоожуй кааптайн. 2003 чылдың декабрь 11-де Кызылдың Мугур кудумчунда № 57 бажың өрттенип турар деп медээ келген. Чалбыыштанып өрттенип турган бажың иштинде кижилер бар деп дыңнааш, сержант Куулар соңганы буза шапкаш, иштинче киргеш, ышка оптуга-оптуга, суйбанып чорааш, меде-рел чок чыткан үш кижини тып, уштуп, амы-тынын алган.

Өске бир таварылга. 2005 чылдың март 8-те Кызылдың Московская кудумчунда беш каът бажыңның бир соңгазындан чыт кээп турары, өрт албанынга билдине берген. Өрт ажылдакчылары

чеде бээрге, №98 квартирандан ыш үнүп турар болган. Өрт ажылдакчылары ийи каът эжики үреп ажытканнар. Сандакбаа СИЗОД дээр аппарат кедип алгаш, өрт бооп турган квартираже ханыладыр кире бергеш, диваны өрттени бээрге, ону өжүрүп тургаш, ышка моорап калган меде-рел чок кижини тып үндүрүп, амы-тынын алган. Бо дээрге чүгле ийи чижек-тир. Ындыг таварылгалар дыка хөй. Ынчангаш бистиң өртчүлеривиске профессионал байыр-лалын таварыштыр байыр чедирип мөгеелиңер.

хандырылга хевирлиг турган. Чүгле 1937 чылда өрт албанын шеригжиткен. Хоорайның сайзыралы-биле кады өрт албаны база өзүп келген.

Ол үе-биле амгы байдалды деңгээрге, ылгал дыка улуг. Өрт шериглери өөредиг чоруда бээрге, кудумчуже суг сөөрткен тергелиг айттар эвес, амгы үениң күчүлүг АНР-30, ПНС-110, АП-5, АСО, АЛГ-17 деп кызыл өңнүг машиналары үне халчып кээр болгай. Оларның узун шлан-

Өрт албаны республикага 1926 чылдың июль 15-те Тыва Арат Республиканың Чазааның доктаалы-биле тургустунган.

гларында өртке удур холукаа суг кызыл чалбыыш кырынче күштүү-биле аттыга бээр. Амгы хүн-нерде өрт албанының хүлээлгези безин

аажок делгемчезин. 2005 чылдың январь 1-ден эгелээш, № 122 Федералдыг хоойлуну амыдырылга боттандыраары-биле ТР-ниң Чазааның №7 «Тыва Республикага күүсекчи эрге-чагырга органнарының тургузуу болгаш системаның дугайында» доктаалын езугаар ТР-ниң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызын ТР-ниң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал агентилели кылдыр эде тургускан.

Ынчангаш база катап Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал агентилениң өрт албанының дайынчыларына профессионал байыр-лалы дээш чүректің ханызындан байыр чедирип тур бис.

Чойганай ШИРИ-САНАА, өртке удур профилактика салбырының начальниги.

Сарлык — чараш, ажыктыг, өзүүчел мал

Сарлык — Тывада эң чараш малдың бирээзи. Ынчангаш сарлыктыг аал сүрүп, Ак хемни элээн өрү хал чоруй, Муңгаш-Ак деп хемче кире халдып келдивис. Кызаа хемниң кыдыгларында кадыр-каскак хаяларлыг, чалымнарлыг бедик-бедик дагларның бойдус чурумалын магадап хал ор бис.

Ынчаар халдып чорувуста, айгадаң черден бир кодан сарлык бистен хоюп ыңай болган соонда, үш өглүг аал көстүп келди. Хоюп, дешкилешкен, мыйыстыг, дөңгүр, ак, кара, хүрең дээш, янзы-бүрү хөй сарлыктын ыңдында инектер, хой-өшкүнүң хөйү мырыңай кончуг, оларның ыңдында — бедик сыннар. Көрүштүг-ле чорду. Оларның аразында сарлык сымнаан бичии оолдар, кыстар база бар. Тываның 7 чүзүн малының 5 чүзүнүн аңаа көрдүм.

Аалда кол кадарчы аныяк эр — Аян Серээдарович Ооржак-биле өгге хол тудуп мендилештим. Тыва өгбелерниң чаңчылын езугаар мал-сүрүгнүң денгелиниң дугайында баштай каш сөс солүштүвүс. Оон-на кол чугааже киритивис. 4 дугаар чыл сарлык кадарып турар. Эгезинде 65 сарлык хүлээп алган. Ам олар 400 ажыр өзе берген. Каш-ла чылда ынчаар өскени ол. Сарлыкта

ол чааскаан эвес, дунмазы Артыш Серээдарович, төрели Руслан Эрес-оолович Күжүгет, ооң дунмазы Ролан Эрес-оолович олар доктаамал ээлчежип кадарып, чаңгыс сарлык бызаазы ышкынмас дээш, кызып чоруурлар болду. Үе берге боорга, сарлыктарны дүне боорга, күзеттээр, хүндүс боорга, кадарар. Шак ынчаар-ла чыл санында ортумаа-биле 100 сарлыктан 90 бызааны ап турарлар болду.

Сарлыктын ээзи кымыл деп айтырыг салдым. Богда, бо-ла хөй сарлыктын ээзи, Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Алексей Монгушович Маркс-оол болган. Өске хамык хөй хой-өшкү, инек, чылгы кадарчы оолдарның боттарыны болду. База амыр эвес бай эрлер болду. Боттарының хамык малы-биле даргазының сарлыктарын каттыштырып алгаш, кадарар оолдар болган.

Аян Серээдаровичниң чугаазы-биле алырга, бо Муңгаш-Актын Терекит-Аксы ооң ачазы Серээдар Чеденкевич Ооржактын (ол ам аравыста чок) доктаамал мал азыраар чурту чораан. Адазынга тураскаал кылдыр ооң чуртун ол-ла хевээр тудуп, мал азыраар деп шийтпирлеп алган оол болду, харын-даа салгалдан салгалче чурт кылыр

сорулгалыг.

Шак ынчаар чугаалажып орувуста, “Уазик” машина-биле Барыын-Хемчиктин кожуун чагыргазының даргазы А.М. Маркс-оол халдып келди. Канчап сарлыктар азыраар деп бодай бергенин оон дораан айтырдым. Алексей Монгушович черчерге хөй чүзүн мал азыраарына ынак кижиге болган. Сарлык мал Барыын-Хемчикке хөлчок ховартай берген. Дарга мен дээш, өскелерге дужаал берип оорар эвес, ол боду-ла муңганып, сарлык азырап эгелээн. Оон ыңай чүгле дарга эвес, харындаа эмчи, башкы, журналист, чолаачы, тудугжу-даа кижиге болзун деп, идеяның деткикчизи кижиге болган.

А.М.Маркс-оол 1987 чылда Москваның гидромелиорация институтун дооскан. Ооң соонда ПМК №1-ге мастерлеп, ону даргалап, совхоз директорлап, этт комбинаты даргалап, кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелин даргалап чоруй, бо хүннерде ук кожуунуң даргазы бооп чорууру бо. Кожуунуң нити ажылын удуртпушаан, сарлыктар база азырап чоруур солун-на дарга чорду. Каш чыл болгаш келиривисти,

ынчан бо сарлык 2000 чеде берген турарын база чугаалады. Оон ыңай тевениң, ивиниң ховартап турарына база дыка сагыш човап турар дарга болду. Оларны тааржыр черлеринге база көвүдеди азыраары эргежок чугула. Алексей Монгушовичниң ада-өгбезиниң чурту база бо, Муңгаш-Ак хем болган. Ол база-ла өгбелериниң чуртун кагбайн, ында сарлык малды өстүр азырап эгелээни ол.

Төрзэн Тывавыстың бүгү булуңнарын ооң 7 чүзүн малы шимеп чорзун!

Кол-ла чүве — чонну ажылга хаара тудары

Нелля Көгеловна Домбаанай Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызынга ажылдаандан бээр ийи чыл чедип турар. Кыска хуусаа эрткен-даа бол, ажылынга эвээш эвес өскерилгелерни, чаартылгаларны кириген дээрзин ооң кылган ажыл-ижи херечилеп турар. Нелля Көгеловна социал адырда өг-бүлелер-биле ажыл эң нарын дээрзин ылавылап айтыпшышаан, бо ажылга кожуунуң, сумуларның херээженнер, хоочуннар, инвалидтер чөвүлелдериниң деткимче-дузазы улуг рольду ойнап турарын демдегледим.

Кожуунуң херээжен чонунуң ортузунга ажылды ам-даа идепкейлиг чорудуп, боттарының үлүг-хуузун кирип чоруур хоочуннар А.Х. Кара-Салга, Б.М. Чикчикте, Ө.О. Кууларга, М.Ч. Наманга база оон-даа өскелерге, база Барыын-Хемчик кожуунуң херээжен чонунуң шимчээшкини 50-60-70 чылдарда республикага эң шыырак ажылдыг диртип, өскелерге көскү үлегерчижектег болуп келгенин, ол шимчээшкини билдилеп удуртуп чораан боорда, бөгүнде республиканың Херээжендер чөвүлелиниң даргазы болуп ажылдап чоруур И.Ш. Очурга бөгүнге чедир оларның ажылынга арга-сүмени кадып, дузалажып чоруурунга өөрүп четтиришкини илеретти.

Чедимчези кошкак өг-бүлелер-биле ажыл чылдан чылче экижи олурар деп болур. Кожуун 2005 чылга чедир яды чоруктан уштунарының талазы-биле программаны ажылдап кылган. Бо программаның күүселдези-биле чедимчези кошкак өг-бүлелерге кожуун чагыргазының курлавыр фондузунуң акша-хөреңгизинден берге байдалга таварышкан өг-бүлелерге материалдыг дузаны чедирип келген. Элээн хөй өг-бүлелерге болгаш берге байдалга таварышкан кижилерге бажың-балгат айтырып, кезишкиннер эртери, чугула херек эм-таң айтырыын шийтпирлээринге ажыктыын көргүскен бо фонд 3 чыл ажылдап турар.

А 2005 чылда Чазак деңгелинге Барыын-Хемчик кожуунга яды чоруктан уштунарының талазы-биле чыл дургузунда хемчеглерни айыткан доктаал хүлээп алдынган. Бо доктаалда айтылган хемчеглер ажылчы олуларны тургузарынче, кол-ла чүве — ажыл чок кижилерни ажылга хаара тударынче уланган.

— Бо доктаалдың күүселдези-биле чазың Күш-ажыл яамызын таварыштыр 20 тонна картофельди алгаш, ону сумулар аайы-биле чедимчези кошкак өг-бүлелерге үледивис. Ол өг-бүлелер картофелин суму чагыргаларының шөлдеринде тарып олурт-каш, ажаап өстүрүп ап турар. Көдээ ажыл-агый яамызының шугуму-биле алган 16 тонна тарааны өг-бүлелерниң тараа тарыыр шөлүнүң байдалын, суггадын, ажылдаар күзелдин, арага-дарыга хамаарылгазындан эгелээш өөренип көргөш, үледивис. Ол ышкак кожуун чагыргазының курлавыр фондуздан 15 муң рубльди аңгылап үндүргөш, 306 өг-бүлелерге ногаа үрезинне-

рин үлээн. Ооң ачызы-биле огород шуут чок турган өрегелер огородту тудуп, ногаа аймаан тарып олурткан. Оларның хөй кезин хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер болуп турар.

Кожуунда 3186 өреге бар, оларның иштинден 1409 өг-бүлениң орулганы эвээш. Социал байдалы шуут нарын 162 өг-бүлелерниң байдалын анализтеп көөргө, 70 хуузу азырадыкчы хөөндөн уштунмаан өг-бүлелер болуп турар. Ынчангаш ыңдыг өг-бүлелер-биле чугаа, тайылбыр ажылдары чоруттунуп турар. Июль 1-ниң байдалы-биле бо сан кызырлы бээринге улуг идегеп турар бис. Чүге дизе, чижек кылдыр алырга безин, Шекпээр сумуздан 2 яды байдалдыг өг-бүлөгө өг-биле дузалааш, төрелдеринге бажыгалаан. Олар хоорай черге ажыл-агый чок олурарының орнунга, көдээге мал-маган кадаргаш, анай-хураганын хөлезинге ап, мал өстүрүп чоруй баарының аргазы бар. Чонну малдандырарынче кичээнгейни салган мындыг янзылыг көдээ ажыл-агый талазы-биле ажылдар чоруттунуп турар — деп, Нелля Көгеловна ажылдың байдалы-биле таныштырды.

Кожуунда орулганы эвээш 1406 өг-бүлелерниң бо чылын 46-зынга дуза кадары көрдүнүп турар. Боттарының кажжа-хораазынга азы малчынап чоруур төрелдер-биле кады мал тудуп, амыдыралын экижидер күзелдиг улуска ук программаның акшаландырышкыны болу бээрге, чыл дургузунда чурттакчы чондан артыкшылдыг малды саткаш, 5 шээр мал азы 1 инек дээр чижектег малды өзек кылдыр берип, деткир. Ындыг дилеглиг өг-бүлелер эвээш эске-даа сезонуг түр ажылдарга 400 ажыг кижиге хаара туттунган. Күзүн кат-чимис чыыры-биле ажылдаар күзелдиг улустуң бригадаларын тургузуп турар. Түр ажылдарга ажылдааннарга Чонну ажылга хаара тудар төптүн материалдыг дузазынга немей

Май-июнь айларда часкы хову ажылдары, ээлчеглиг септелге, суг улгадырга, үрелген көвүрүглер септелгези болгаш өске-даа сезонуг түр ажылдарга 400 ажыг кижиге хаара туттунган. Күзүн кат-чимис чыыры-биле ажылдаар күзелдиг улустуң бригадаларын тургузуп турар. Түр ажылдарга ажылдааннарга Чонну ажылга хаара тудар төптүн материалдыг дузазынга немей

телевирни ажыл берикчилери (суму чагыргалары) кирген орулганындан берип турар. Турму ажылчы олулар-биле бо чылда 95 кижини хандыраар сорулга салдынган. Ол туруштарны кайыын тыварыл деп айтырыгга Нелля Көгеловна:

— Кол-ла чүве сайгарлыкчы чорукту сайзырадыры болур. Ол дээрге бо чылда 5 сумуга хлеб быжыраар черни ажыдары-дыр, аңаа элээн хөй кижиге ажылчы туруштар ажыттына бээр. Ол ышкак кожуунуң эрги хереклекчилер складтарынга шыыглыг улуг рынок кылыр планныг бис. Ол ажыл эгелей берген. Ында машина дугуйу болгаш ооң аар-саар септелгезин чорудар ажыл чери ажыттынып турар. Аңаа аалчылар бажыңы база турар деп, харыылаан.

Социал адырда эң аарышкылыг айтырыгларның бирээзи — арагалаар чорук. Чагырга черлери “адрестерин” чеже-даа илереткеш, торгаап каарга, катап база сада бээр таварылгалар хөй. Ынчангаш кожуун болгаш сумунуң удурткучлары сумуларга “адрестерге” хамаарыштыр чон хуралдарын эрттирип, чонну санал-оналын дыннап, сумелешкен. Бо айтырыг чонну база дүвүредип турар. Шекпээр, Ак сумузунга болган хуралдарга кымның ыңдыг арага садып турарын чон арнынга-ла сойгалап чугаалап, санал-оналын берип турган. Мындыг янзылыг чон деткимчези-биле ажылы-биле чугаалажышкынар соонда, байдал чүгээртеп, “адрестерниң” саны эвээжеп турар. Суму чагыргазы-биле участок шагдаларының чоруктан реидилериниң түңгелдинде, бо чылын 17 херекти көргөн. Шынары багай арага саткан улустуң чамдыктарына хол үжүүн бижиткен. Торгаалды төлээш, катап база арага саткан үш кижиге кеземче херээн оттурган.

Социал аарыглар дижиривис аарыгларның бирээзи — туберкулез аарынының талазы-биле ажылды шыңгырадыр, байдалды чүгээртедир сорулга-биле кожуун чагыргазының ай санында коллегия хуралына кылган ажылдарның сайгарылгазы чоруттунуп турар. Коллегия хуралдың шийтпирдиге санитарлыг дептержигештерни киригени чаа, эки эгелээшкин деп санап болур.

Пенсия азы ажыл чок дээш пособие акша алыр кижиге бүрүзү санитарлыг дептержигештиг болур. Ында хөректің флюорографтыг анализин эрткен турары албан, ай санының пособиези азы пенсиязын ол дептержигешти көргүскен кижиге бээр.

Ол-ла коллегия хуралдарына 122 дугаар Федералдыг хойлуу езугаар халас эм-биле хандырылга талазы-биле айтырыгны түңнөп чугаалажыры чаңчыл апарган. Чигелделиг эм алыр ужурулу улустуң болгаш эмнер алыр кылдыр бижип берип турар рецептилерниң саны айдан айче немежип турар. Кожуунуң улуг эмчизи Денис Өнер-оолович Ондарның сөөлгү коллегияга дыңнатканы-биле алырга, бо талазы-биле кожуун республикада дөрткү черде туруп турар.

Нелля Көгеловна Домбаанай — кожуунда аныяктар, назы четпээн уруглар талазы-биле ажылды база катая хаара удуртуп турар. Кожуун нитизи-биле 13537 чурттакчылыг, оларның 2196-зы 18 хардан 30 харга чедир аныяктар. Бо 2005 чылды республикага спорттун чылы деп чарлаан болганда, кожуунуң аныяктар ортузунга чорудуп турар ажылы база спортту, күш-культураны сайзырадырынче уланган. Кожуунга аныяк болгаш назы четпээн уруглар ортузунга кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаан “Аныяктар — алкоголизм, наркоманияга удур” дээр чижектиг акциялар, “Кудумчу уруглары”, “Назы четпээннер” деп реидилер хөй-нитти черлери, школа-ларга удаа-дараа эрткилээн. Реидилерниң түңгелдинде чурум үрээшкини кылган уругларның ада-иезин коллегия хуралдарына сайгарган. Сөөлгү хуралга өскүс уруглар кижизидип олурар опекунар болгаш уругларның аразында хамаарылгазының дугайында беседа чугаа болган.

Кожуунда ажыл чок улустуң аразында ортумак, тускай, дээди эртемниг аныяктар эвээш эвес, оларның чамдыктары чурттаар чер чок. Кайызы-даа 30 хар четпээн аныяктарга “Аныяк өг-бүлелерни бажың-балгат-биле хандыраары” деп федералдыг программа езугаар бажың-балгат айтырыын шийтпирлээр кылдыр кожуун бо чылын Күш-ажыл яамызынче 12 өг-бүлөгө чагыгны кириген. Олар ам Күш-ажыл яамызының шийтпирин манап турарлар. А эрткен чылын Барыын-Хемчик кожуун бо программа таварыштыр 4 өг-бүлөгө бажың-балгат садып бээринге акша-хөреңгини алган.

Чайгы дыштанылга талазы-биле алырга, бо чайын кожуунда школа чанының 12 лагерилери, Аянгатыда “Дамырак” дыштанылга лагерин ажылдап турар. “Дамырактын” бирги, ийиги ээлчээ спортчу угланышкынын ажылдап турар, бирги ээлчегде 200 уруг хаара туттунган. Путевкаларның өртээ эрткен чылгызындан өссе-даа, социал камгалап черин таварыштыр 400 хире рубльге садып ап болур. Ада-иезиниң хайгааралы чок уругларны кожуунуң социал-реабилитация төвүнде дыштандырып турар. Эрткен чылын төпке 400 уруг дыштанган. Бо чылын онзагай чүүл — төптүн салбырлары Ак, Дөң-Терезиниң девискээринде база ажылдап турар.

80 чылдаан байырлалы удавас болур Барыин-Хемчиктин кожуун чагырганын кодээ ажыл-агый эргелелин начальниги Айлаан Дамчатович Сааяны бистиң редакцияга дыңнатканын езугаар алырга, ында бо хуннерде ниитизи-биле 96 муң баш хой-өшкү, 11 муң 276 баш мыйыстыг бода мал, 2 муң 829 чылгы, 2 муң 759 хаван, 890 хире сарлык чонда, муниципалдыг ажыл-агыйларда, араттарда бар бооп турар.

Ынчангаш Барыин-Хемчик кожуун республикада эң хөй малдыг кожууннарның бирээзи-дир дээрзин үстүндө саннар көргүзүп турар. Бо чылын кыш дыка берге болган. Ындыг кышты

Бо чылын бо кожууннуң тараажылары 2 муң 869 га черге тараа культуразын чашкан. Картофельди 286 га, ногааны 45,1 га черлерде тус-тус чашкылаан. Муниципалдыг ажыл-агыйлар

Малчын-даа, тараачын-даа кожуун

республиканың чурттакчылары көрбээн. Ындыг-даа болза, Барыин-Хемчик кожууннуң малчыннары 40 муң төрүүр хойдан хураганны 76 хуу камгалап алган. Ол ындагы берге соок кышта тергин эки көргүзүп бооп турар. Төрүүр 1 муң 138 бода малдан бызаа 59 хуу, 670 кулун камгалап алдыган.

Мал ажылдыг муниципалдыг ажыл-агыйлардан "Сай-Хонаш" эки ажылдыг бооп, 2 муң ажыг малдыг бооп турар. Ында кадарчы Юрий Сараакаевич Хомушку 100 хойдан-на 100 хураганны доктаамал ап, 2004 чылда Россияның Көдээ ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижин-биле шаңнаткан. Хуу чылгы кадарчызы Демир-Маадыр Дамдинович Ооржак 200 ажыг хуу чылгылыг, эрткен чылын ТР-ниң Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле шаңнатты.

1 муң 192 га черде тараа культуразын тараан. Кызыл-тасты 847 га, арбайны 162 га, суланы 183 га, картофельди 6,5 га черлерге тараан.

Хуу ажыл-агыйлыглар 1 муң 200 га черге тараа, 78 га черге кызыл-тас, 180 га черге арбай, 278 га черге сула тараан. Оон ыңай 255 га черде картофельди, 34 га черге ногаа аймаан тараан. Албан черлеринден МТС "Западная" дыка хөй га черге тараа, ногаа культураларын тараан. Эрткен чылын ногаа культураларына чедишкннери дээш ук ажыл-агый трактор-биле шаңнаткан. Ынчангаш бистиң 80 чылдаан кожуунувус Барыин-Хемчик чүгле малчын эвес, тараачын база кожуун болган. Ынчангаш ук кожууннуң ажыл-ишчилеринге байырлалы-биле улуг чедишкннерни күзеп каалыңар.

Төөгүлүг тураскаалдары-биле чүгле республикага эвес, бүгү Россияга алдаржаан Бижиктиг-Хая суурга халдып келгундан дагже үнү, долгандыр харандым-даа. Шупту чүве адыш оюнда дег кайгамчык чараш болду.

Ындыг черде чурттап турар улус – бир янзы онзагай болур ужурлуг. Ол дугайын билип алыры-биле Бижиктиг-Хаяның суму чагырганын даргазы Арис Маадыр-оолович Оюн-биле чугаалашып кириптим. Ук шала бичежек суурда 573 кижичурттап турар. Өг-бүлелери саны 128, херээжен чон 18 харлыглардан өрү 378, эр улус 292 бооп турар. Бо суурда эр улус саны Барлыкта ышкаш бичии көвүдөп турар болду. Ол меңээ арай бичии дүвүрелди оттура каапкан. Херээжен чон черле хөй болза эки. 88

Чингис-Хааның көжээзи

өг-бүлелер ортумак амыдыралдыг, 35 чүгээр амыдыралдыг өг-бүлелер бар, түрөңги амыдыралдыг 5 өг-бүлелер бар. Ол түрөңги өг-бүлелерниң 2-зи чүгээр амыдыралдыг өг-бүлелер аразынче шилчирииниң кырында келген.

Эң эки үлегерлиг өг-бүлелер дугайын Арис Маадыр-ооловичден айтырган мен. Ооң харызын дыңнааш, кайгаанымны кандыг дээр. Эң тергин өг-бүлениң ээзи эр кижичи – Доржу Бопайлыкович Хертек (өөнүң ээзи чок апарган, ийи оол, бир кыс уруун боду өстүрген) болган. Бо өг-бүлелер 128 шээр, 25 бода малдыг, хуу "Белорусь-80" деп маркалыг тракторлуг, чийк болгаш чүк машиналарлыг. Д.Б. Хертек боду пенсионер, мурнунда трактористеп, хову бригадирлеп чораан. 8 га черге кызыл-тасты, 0,5 га черге картофельди бо чылын ол уруг-

Үлегерлиг өг-бүлелер ээзи Д.Б. Хертек

12 уругну божааш, өстүр азыраан маадыр ие К.Р. Саая

лары-биле тарып алган. Ногааны база бар. Удавас хлеб быжырап чер ажыдып аар деп турар. Акыйның бажыңына кирип, ооң хойтпаан-даа иштис.

Ийги эки амыдыралдыг өг-бүлелер – ээзи Мандарбаа Самбуевич Саая өөнүң ээзи-биле кады 100 ажыг шээр, 20 ажыг бода малдыг тудуп турар. 5 га черге тараа, 0,5 га черге картофель, ногаа тараан.

Ооң соонда 12 ажы-төлдү төрээш, шуптузун бут

кырынга тургузу азыраан маадыр ие Кара-кыс Делгеровна Сааяның бажыңына бардывыс. Аваның ак шайын ижи, ажыл-ижи-биле танышкан бис. Улуг уруглары эртем-билиг четкилээн, өскээр ажылдап чоруй баргылаан. Өөнүң ээзи Ш.С. Саая трактористеп турар. 30 ажыг шээр, 5 бода малдыг болдулар.

Сөөлгү барган черивис даш кижичежээ – Чингис-Хаан. Өгбелерниң меңге тураскаалына черге чедир мегейген бис.

Кем-херек үүлгедиглерин болдурбазы-биле ажылдар

Барыин-Хемчик кожууннуң Иштики херектер эргелелин начальниги Алексей Докпай-оолович Хомушку кожууннуң юбилейлиг чылында эргелелдин кылып чоруткан ажылын түңней чугаалап ора, ниитизи-биле эрткен чылга деңней алыр чүве болза, чедишкннер бар деп демдеглээн. Алексей Докпай-оолович боду иштики херектер шугумунга шериг албан-хүлээлгезиниң соондан тура, 1977 чылдан бээр подполковник эрге-дужалга чедир ажылдап чоруур.

Бо чылдын эрткен айларында кожууннуң девискээринге 187 кем-херек үүлгедиишкннери болган. Ол эрткен чылдан 6,5 хуу кызырылган. Ооң иштинден алгаш көөрге, аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкннери 15,4 хууга эвээжээн. Кем-херек үүлгедиишкннериниң 64,4 хуузу (эрткен чылда 50 хуу) истеп тыпкан.

Кожууннуң юбилейлиг чылын үрө-түңнелдиг уткуур дээш, корум-чурум үрээшкннерин болдурбас сорулгалыг баш бурунгаар хемчеглерни, профилактиктиг ажылдарны шудургу ап келген түңнелинде корум-чурум кызырлышында келген деп, Алексей Докпай-оолович санап турар. Ол дээрже сумуларже удаа-дараа үнүшкннер, рейдилер, тускай угланышкынның операцияларны көвүдеткениниң түңнели болур. Ол ышкаш кудумчуга эзирик көзүлгөн кижилерни учетка ап, тайылбыр ажылын кылып, хайгааралды чорудуп келгени улуг сал-

дарны чедирген. Ажылды түңней анализтеп кээрге, арагалап чоруур кижилерниң хөй кези ажыл чок болганы илерээн.

Кожуун төвүндө аңгыда, сумуларда корум-чурум айтырыы чүгээр. Эрги-Барлык – эрткен чылын республикага корум-чурум талазы-биле бирги черни ээлээш, машина-биле шаңнаткан. Сумуда аар кем-херек үүлгедиишкннери чок, оор-сук барын бар, бо чылда ында корум-чурум талазы-биле байдал быжыкы-биле хевээр арткан.

Эрткен чылдарның деңгели-биле алырга, иштики херектер эргелелин бажысаакчыларының ажылы көскүзү-биле экижилеп турар, ону кем-херек үүлгедиишкннерин истеп тып илередир ажылды түңнел саннары херечилеп турар. Оор-сук талазы-биле көөр болза, оор-сук-биле демиселди күштелдирип келгениниң түңнелинде, кызырлышкын бар-даа болза, сөөлгү үеде мал-маганны ордан чай кадында оорлаар чо-

руктар непереп турар. Ынчангаш малчыннар, кадарчылар оваарымча, серемчилелин күштелдирери күзөңгиг. Сумуларда оор чорукка удур ажыл бар-даа болза, чедимче чок. Суму чагыргалары, удурткучулар мал оорунуң талазы-биле кичээңгейин шыңгырадып, доктаамал демдеглелден кылып, чогуур хемчеглерни ап турза чогуур.

Сумуларның участок шагдалары ажылдап турар. Бир нарын айтырыгларның бирээзи – участок төлээлери бажың-балгат чогуунда суурларга ызырынмас, 1-2 чыл ажылдаар, оон ол ажылында ойталак-саар. Чоокта чаа соңгаан сумулар баштыңнары болгаш депутаттар бо айтырыгы база кичээңгейге ап, чоорту боттуг дузаны чедире бээринге идегел улуг.

Барыин-Хемчик кожууннуң иштики херектер эргелелин начальниги А.Д. Хомушку чартык чылды түңнөп ора, эки ажылдыгларны база демдегледип чугаалаан. Оларда тус черни милиция начальниги Мерген Начынович Сарыгларның, Бижиктиг-Хая биле Аянгатының участок шагдаазы Борис Нама-Сюрюнович Ооржактын, экономиктиг кем-херектерни ажыдар талазы-биле Шолбан Хуусаалович Ооржактын, байысаакчы Марьяна

Хаттыг-ооловна Доржуноң, штаб даргазы Людмила Кара-ооловна Киришинаның база оон-даа өскелерниң ажылы макталдыг.

Кадрларга хамаарыштыр алырга, штат езугаар 84 кижичурттап турар. Шагдаа шугумунга аргалыг-ла болза, юрист эртемниг ажылдакчылар ажылдаары күзөңгиг, ынчангаш эргелелдин ажылдакчылары чыл санында 4-5 кижичурттап чедип алыры-биле өөренип чоруп турар. Амгы байдал-биле алгаш көөрге, дээди эртемниг 3 юрист, ортумак эртемниг 12 юрист, дээди эртемниглер – 15, ортумак эртемниглер – 20 кижичурттап турар.

А.Д. Хомушку юбилей уткуштур кожууннуң иштики херектер органнарына ажылдап чораан хоочуннарга, оларның иштинде Эрги-Барлыкка участок шагдалап ажылдап чораан Владимир Севэнович Иргитке, бүгү назынында байысаакчылап ажылдап келген Сергей Сарыгларович Лаага, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Виктор Иванович Ереваевке, Күрүнениң автоинспекция шугумунга ажылдап чораан хоочун Петр Павлович Петюровка база ам, бөгүндө, ажылдап турар бүгү ажылдакчыларына байыр чедирип, чедишкнни күзээш.

Кымнар удуртуп чорааныл?

Барыин-Хемчик кожуунну аңгы-аңгы чылдарда кымнар удуртуп чораанын сонургадып көрейн.

1925 чылда Намның бирги секретарына Тодаштай Көк-оолович Ооржак деп кижичурттап турган. Ынчан кожуун даргазы Монгуш Намчылович Чүлдүм турган.

1932 чылда М.С.Идам-Сюрюн, ол-ла чылын С.Байынды база даргалаан. 1934 чылда Бирилей Кара-Сал, 1935 чылда Салчак Оңгай-оол Санчат огул.

1937 чылда Чыртай-оол Ооржак. Ооң огулу Чингир-оол Ооржак – фронтучу.

1939 чылда Хүреш-оол деп кижичурттап турган. 1939 чылда Аксы-Барлык чурттуг Сүрүң-оол Түменович Сарыглар, 1940-44 чылдарда Мөңгүн-Тайга чурттуг Тондар Салчак Орчутмаевич.

1944-53 чылдарда Чанзын-оол Салчак Кадр-оолович.

1953-54 чылда Сергей Хөченевич Красный.

1955-57 чылдарда Даир Көкүнеевич Одан-оол. Өөнүң ишти фронтучу Дарья Намзыраевна Одаң-оол.

1957-59 чылдарда Антон Караевич Тамдын-оол. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Сесеңмаа Саятыевна Тамдын-оол ооң өөнүң ишти.

1959-60 чылдарда Сендажы Салчак даргалаан. 1960-62 чылдарда – Василий Сендажыевич Даваадор. Фронтучу Галина Даваадорнуң өөнүң ишти.

1962-63 чылда Николай Маскырович Найдың даргалаан.

1963-65 чылдарда — Биче Ооржак Бокпай-оолович.

1965 чылда Алла Чигжитовна Монгуш даргалаан.

1965-66 чылдарда — Семен Сотпаевич Сакты-Сүрүң.

1966-1980 — Амырбит Соян Төмүрович.

1980-83 — Станислав Иванович Ильенков.

1984 — Геннадий Санчы-Мидипович Иргит.

1991-94 — Владимир Сагаанович Монгуш.

1994-98 — Дембик Караевич Хомушку.

1998 — 2000 — Иван Сааяевич Идам-Сүрүң.

2002 чылдан бээр Алексей Монгушович Маркс-оол кожуун чагырганын даргазы.

Д. САРЫГЛАР архивтен белеткээн.

Утпаалыңар

Барыын-Хемчик кожуун 1925 чылда тургустунган. Кожуун төвү эге баштай Аксы-Барлыкка "Чызаан өө" деп өгө тургустунган. Баштайгы даргазы – Хомушку Шиниңмей.

Кызыл-Мажалык шагшаанда амбын ноянның өртээл чери турган. 1929 чылда кожуун төвү Кызыл-Мажалыкче көжүп келген. Тудуг-суур-даа ынчан эгелзэн. Школа, эмнелгени чоннуң күжү-биле халас туткаш, 1930 чылда ажыл-лалга кириген. Баштайгы тудуглары Карасимов дээр тывалаар кижил кылдырып турган. Баштайгы эмчивис алдын диштиг тывалаар орус эмчи чүве, адын сагынмай-дыр мен. Ооң соонда Картинова дээр эмчи келген.

Кызыл-Мажалык школазының баштайгы башкызы – Бак-Көк. Ооң соон-

да хөй-ле башкылар турган: Шыдыраа, Бакыына, Дары-Сүрүн, Даваа, Соржу, Мижит-Доржу, Дуваа-Хуу, Чамыш-оол...

1948 чылда кожууну-вуска коллективтиг ажыл-агыйны организаастаан. Баштайгы мал эмчилери – Николай Васильевич, Людмила Владимировна Гандиннер. Агрономнар – Колеватов, Огурцов, Момай, зоотехниктер – Шайгидинов, Балакин. Оларны утпаалыңар.

1970 чылдардан бээр кожуун аажок сайзыраан. АН-24, ЯК-40 деп самолеттар Кызыл-Мажалык аэропортудан янзы-бүрү хоорайларже ужуп турду. Кожуунуус моон сонгаар-даа улам хөгжүзүн деп йөрээдим.

Чачай-оол ООРЖАК, күш-ажылдың хоочуну.

Ажы-төл –

кичээңгейниң төвүнде

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыкта уругларның хоргадак чериниң кол-ла сорулгазы – кудумчу кезип, тоял чоруур уругларның санын кызырары. Ол сорулгазын чедип, хүлээлгезин кичседир дээш Марита Кууларовна Маркс-оол удурткан коллектив кызымаккай ажылдап турар.

Уш дугаар чыл удуртуп турар коллектив көскү чедишкннерлиг ажылдап турарының кол чылдагааны – ында аныяк башкыларның болгаш өске-даа ажылдакчыларның демниг, чогадыкчы ажылында дээрзин Марита Кууларовна онзалап демдегледди. "Кады ажылдап турар өөрү дыңнангыр болгаш идепкейжи, күүседикчи болурга, ажыл-херек-даа чогуңгур болур-дур" деп ол коллегаларын мактаар. Кожуунуң иштики херектер килдизи, ында назы четпэннер инспекциязы, нити билиг школаларының администрациялары, албан организацияларының удурткучулары болгаш ада-иелер-биле бо коллективтиң ажылдакчылары сырый харылзааны тудуп ажылдап турар. Ооң түннелинде чер кезип, тоял чоруур уругларның саны, шынап-ла, көскүзү-биле кызырылган. Чоокта чаа социал ажылдакчылар хүнүнге тураскааткан слетка бо коллективтиң ажылдакчылары киришкеш, эки түнелдерлиг болганын айтыры артык эвес боор.

Школалар чанының чайгы күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагерлеринге июнь айда 150 уруг дыштанган. Аңгы-аңгы суур, сумулардан уруглар алды айның 3-тен 20-ге чедир солун ажылдарны кылбышаан, ажыктыг дыштанган. Июль 1-ден эгелеп 130 уруг дыштанып турар. Майгын лагерь ажылдап, уругларга солун хемчеглерни организаастап эрттирип турар.

"Бо чылын акшаландырышкын, хандырылга нитизи-биле эки болуптур. Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар удурткан

ямыга өөрүп четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок. Ооң ачызында чединмес өг-бүлелерге 18 тонна ажыг картофельди үлөп бердивис. 8 сумга тускай бригадаларны тургускаш, өг-бүлелер картофельди тараан. 19 бригадага 248 кижиле ажылдаан. Багай эвес дүжүттү алырынга идегеп турар. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика ямызындан ийи халас путевканы алдывыс, "Байлак" лагеринче 5 путевканы берди. Уругларның хоргадак черинге чаа бажыңны кожуун чагыргазы айтып берген, ында септелге чоруп тур. Удавас ынаар көжүп кирер бис. Капитал септелге негеттинип турар мындыг – деп, Марита Кууларовна коллективиниң ажыл-ижи-биле таныштырды.

Кожуунуң чонну ажылче хаара тудар төвүнүң директору Анатолий Сатович Араптан болдунар дузаны көргүзүп турарын айтып, ачаа база Алдын-кыс Темир-ооловнага өөрүп четтиргенин башкылар солун арнын дамчыштыр илередирин диледилер.

Ажы-төл кижизидилгези кичээңгейниң төвүнде турары өөрүнчүг-дүр. ЧУРУКТА: коллективтиң удурткучу Марита Кууларовна.

ген херечилелдерин ада-иезинге тывыскан. Ону санаары

Чону хүндүлээр

Барыын-Хемчик кожуунуң Хамааты актылар бижидилгезиниң килдиз эргелекчизи Мария Седиповна Күжүгет ол ажылында чээрби беш чыл ажылдап турар. Бо үениң дургузунда ол та чеже аныяктарны өглеништирип, бадылаштырган, та чеже чаштарның төрүттүнген херечилелдерин ада-иезинге тывыскан. Ону санаары

берге.

Даанган ажылынга ээ-харысалгалыг, бедик негелделиг бо удурткучу кожуунуң чурттакчы чону-даа хүндүлээр, кожуун чагыргазы-даа өскелерге үлегер кылдыр көрүп турар.

Чоокта чаа Мария Седиповна Күжүгетке ТР-ниң Чазак Даргазының доктаалы-биле "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскан. Бедик шаңнал-биле "Шын" силерге байыр чедирип тур, Мария Седиповна!

ЧУРУКТА: М.С.Күжүгет ажылчын туружунда.

Сылдыстар-даа мыяда...

Ак-Довурак – Абаза чазагыл орук-биле чоруп ора, 76 дугаар километрге келгеш, оруктуң солагай талазынче эзпкеш, кадыр-каскал тайга-сын аразынче халдып ораарга, "Таежный" уруглар лагери дораан көстүп келир. Долгандыр кадыр хаяларлыг тайгалар бүргээн ногаан шыктыг алаак черде лагерьни тутканы дыка таарымчалыг. Агаарның арыг-чаагайын чүү дээр! Шыпшың мырыңай тааланчыг. Чүгле тайга черниң шапкын хеминиң төнчү чокка "ырлап" чыдар даажы-ла дыңналыр.

Шала кежээликтей бергенде, лагерьге келдивис. Ооң директору Ак-Довурактың бир дугаар ортумак школазының башкызы Омак Банкет-оолович Салчак лагерьниң девискээринче кирип келиривиске-ле, уткуй келди. "Шынның" журналистери аалдап келгенин тайылбырлап, Барыын-Хемчик кожуунуң 80 харлаан юбилейинге тураскааткан солунуң арнынга уругларның чайгы үеде ында канчаар дыштанып турарының дугайын чырыдар сорулгалыг чоруурувусту чугаалаарывыска, директор өөрүшкү-биле ажыл-агый-жы чугааже чалады.

Аныяк башкы эң баштай-ла келген аалчыларны

Барыын-Хемчик кожуундан юбилейге тураскааткан материалдарны С. Балчыр, Ч. Сат, Б. Ондар белеткээн. Чуруктарны В. Балчий-оол тырттырган.

сонуургап чыгып келген уругларга, бистерни таныштырды. Арыг агаарлыг, чараш бойдус чурумалдыг черде эки дыштанып турарын уруглар дораан илеткедилер. Ооң соонда ында ажылдап турар кижизидикчи башкылар, вожатыйлар-биле таныштывыс.

Улуг кижизидикчи башкы Алдын Дадаровна Монгуш – Ак-Довурактың бир дугаар ортумак школазының төөгү башкызы. Чайгы үеде уруглар-биле лагерьде ажылдап турары ол болду. Өске артан аныяк башкылар, практикантылар – шупту бир демниг ажылдап, уругларны чалгааратпас дээш, чогадыкчы чоруун көргүзүп турарын директор башкы мактап чугаалады.

Уругларның чурттап турар корпустарын эргий кезип, сонургадывыс. Бир өрээлде-ле, сес-сес уруг чыдар оруннар бар. Чоорган, сыртык-дөжек аймаа четчир, оруннар чанында – тумбочкалар. Өрээлдерниң чылыы аажок, чүге дизе борбак суугу-печкаларны одап турар.

— Ооң мурнунда чылдарга деңээрге, бо чылын дыка хөй ажылдар кылдынган деп болур. Септелгени чоокта чаа доосканы бо. Столоваяда плиткаларны салган. Беседкаларны элзэн кашты немей кылган (шынап-ла, мөөгүлөр ышкаш аңгы-аңгы черлерде турар беседкалар арбын болду). Лагерь ажыттарының бетинде өрт албанынын, санитар-

эпидемиология станциязының ажылдакчылары улуг хыналданы чоруткан. Библиотека, эмчи пунктузу, теннис залы, чайгы ногаан "театр", спорт шөлчүгежи, чунар-бажың дээш чугула херек чүүлдер шупту бар. Клубта септелге ажылдары дооступ турар, ийги сезонда ол ажылдап эгелээр – деп, директор тайылбырлаш, дөгөрезин бис-биле кады эргий кезип, таныштырды.

Чаңгыс-ла багай чүве – сайгылгаан чырыдар улуг станцияның ажылдавайн турары. Бичии эрги движок бүдүн лагерьни чырыдып күш четпес. Ынчангаш чүгле кандыг-бир дыштанылга кежээлери, темалыг хемчеглер эрттирерде сайгылгаанны чырыдып ап турар. Оон аңгыда хоорай-биле харылзаа чок, ол-ла багай. Ак-Довурак хоорай чагыргазы, ында өөредилге килдизи ол станцияны база харылзааны кылдыртып бээр болза деп идегеп, манап турарлар болду.

Дыштанып турар уругларның хүн чурумун сонургадывыс. Кижизидикчи башкыларның ажылының кол угланышкыны – уругларның чогадыкчы чоруун сайзырадыры болгаш кадыкшыл байдалын быжылгаары. Ынчангаш бөлгүмнер (вокал, театр, уран холдар) болгаш спортчу секцияларны тургускан.

Бир дугаар сезонда 92 уруг дыштанып келген. Олардан кандыг-кандыг солун чүүлдер эрттирип турарын сонургаарывыска, "Шолбанактың тажызы", "Шолбанактың даңгыназы", эстрада ырыларының мөөрейлери, "Форд баяр", "Зарница" оюннаны солун болганын сеткил ханып чугааладылар.

Агаар-бойдустуң байдалын көрүп тура, хүн чурумун

таарыштыр тургузуп турарын башкылар тайылбырлады. Хүн бүрүзү бир-ле угланышкынын болур: кадыкшыл хүнү, экология хүнү, туризм хүнү, каткы болгаш оюн-баштак хүнү, бот-башкарылга хүнү дээш, өске-даа. Ылаңгыя "Ажык эжик" хүнүнде хөй ада-иелер аалдап келгенин, олар-биле кады команда-лар тургузуп алгаш, янзы-бүрү оюннаны ойнап, солун концертти көргүскенин уруглар өөрүп чугаалаар чорду.

"Таежныйда" дыштанып турар ажы-төлдүң аш-чем хандырылгазы эки. Улуг повар Светлана Ламажыковна, повар Наталья Сүрүновна оларның кылып турар аш-чеминиң амданынын оларның чемин чигеш, бүзүредивис.

Кежээ дүшкен. Имиртиннээн. Сылдыстар шуут мыяда. Чырыын чүү дээр. Ону магадап көрүп, агаарлап кылаштажып турувуста, башкылар болгаш уруглар ногаан "театрга" концерт көөрүнчө чалай берди. Магадап көрдүвүс. Кижизидикчи башкы Петр Хүлпер-оолович "Тайгаларым" деп ырыны профессионал артистерден дудак чок ырлады. Даң-Хаяа, Рада Кара-Сал дээн ышкаш талантылыг уруглар, «Хайыраан бот» деп оюн-баштак көргүзүлгү оолдарның оюнун улуг сонургал-биле көрдүвүс.

Эртен эрте уругларның чыскаалын сонургадывыс. Лагерьниң тугун көдүргөш, нити ырын күүседип, отряд бүрүзү рапортун дужаап турда, шупту бир тускай пилоткаларлыг уругларны көөрге, чаражын!

Чараш "Таежныйга" мага хандыр дыштанырын уругларга күзеп, байырлаштывыс.

"ШЫН" СОЛУНУУ

80 ЧЫЛДЫНГА УТКУШТУУ

Амыдыралга сүмелекчи

Доржу Доптуг-оолович Монгуш мээң улуг акым кижиге. Ол ам аравыста чок. Ол школага өөрөнмээн, чаңгыс класс-даа дооспаан. Ол хирезинде школага күш-ажыл башкызы кылдыр сайзыраан. Ол чазаныр, дарганнаар кижиге. Улус ону адавас, анаа дарган дээр. Улустун даараныр машиназын, сүдүнүн машиназын, хеп чуур машиназын, харын-даа телевизорун септеп бээр. Улус ол-бо чүвөлөрүн септеди алыр дээш, харын-даа машиназын көргүзүп, чолаачылар бо-ла келирлер. Улустун чугаалажыры ышкаш "алдын" холдуг кижиге-дир ийин. Мен акымдан эскерген чүвем, ол кезезде "Шын" солун номчуур кижиге. "Шын" солунну үргүлчү номчуур болгаш иштиги, даштыкы политикадан эгелээш, Тываның кайы районунда эки-багай чүүлдери барын билип чораан. "Шын" солунну ай, хүн аайы-биле көктөп аар. Ону хөлчөк хумагалаар. Кымга, кандыг айтырыгга харыы херегин солунундан тып бээр. "Шын" солунун «мээң башкым» дээр кижиге. Номчулга – эң-не эки өөрөдиге дээр ол-дур. Мен бичии өөреникчи чылдарымдан эгелээш, акымның үлегери-биле "Шын" солунну үргүлчү номчуур апарган мен. Мен ооң чүгө номчукчузу эвес, дөрттөн ажыг чыл иштинде ооң бижикчизи болуп чор мен. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, "Шын" солунну номчуvas болзумза, сагыжым саарзыкталыр. "Шынны" номчааш, кижиге сеткил-сагыш талазы-биле чырык чоруур. Башкы кижиге, удуртукчуга, ада-иеге-даа "Шын" солун чугула херек. Ылаңгыя школага башкылап чораан шаамда, "Шын" солунну үргүлчү ажыглаар турдум. Ада-иелерге, клазым өөреникчилеринге беседа-даа кылырынга "Шындан" хөйүнү апардум. Школаның бир кол айтырыы – "Кым болуру?" деп айтырыгны шиитпирлээр.

Профугланышкын-дыр ийин. Клазым булуңунга эки малчыннар, саанчылар, эмчилер, башкылар болгаш өскелерин-даа дугайында материалдарны үзе кескеш, азып каар-даа турдум. Солун чагытпас, номчуvas удуртукчу турбас ажурлуг. Ынчангаш амгы үеде бот-башкарылга удуртукчуларының соңгудалары болган болгай. Удуртукчу бүрүзү бодунун девискээринге солун чагыдылгасын организастаарын албан деп бодаар мен.

Идегеливис улуг

Ыраккы Тожунун бүгү чонунун мурнундан мындыг чүүлдү бижип олур мен. Республиканың улуг солуннары "Шын" болгаш "Тувинская правданы" Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары акшаландырбас деп турарын буруу шаап тур бис. Чүге дээрге, тожулар республиканың өске кожуннарындан, хоорайларындан ылгалыр чүвевис: Тываның теле-дамчыдылгаларын көрбейн турар бис. Кайда чүү бооп турарын дораан эвес-даа болза, чүгө солуннардан номчуп, билип ап турар бис. Үр үеде агаар чогуңдан солуннар келбейн баар. Ынчан теле-дамчыдылганың "Новости", "Время" дамчыдылгаларындан Россияда, даштыкыда байдалды билип ап турар бис.

Республиканың улуг назылыг солуну "Шынны" канчап хорур дей бергени ол? Бо солунну чагыдып, номчуп турар кижилер хөй болгай. Чүге Тываның чону дээш соңгудуп алган хүндүлүг депутаттарывыс хөй акша-төгерикти ап, чыргап чурттап чоруурларыл? Республика солуннарындан ангы "сарыг солуннарда" чүнү бижип турарын бис эки билир бис.

"Шын", "Тувинская правда" солуннар үнмейн баар болза, Тожунун чонунга агаар чок база чип турар аш-чемивис дус чок апарганы-биле дөмей апаар.

Чонга буу-хаа хөй аазаашкыннар кылгаш, депутаттарывыс дедир "аыттаныптары" хомуданчыг. Бис республика төвүндөн ырак черде кончуп берге байдалда чурттап чоруур бис. Кызылче кээр-баары шуут хилинчектиг. Чайгы үеде чон улуг өртек төлээш, хемелерге, машиналарга он ажыг шак дургузунда чорууп турар бис. Чаш ажы-төлдүг, иштиг-сааттыг, аарыг-аржык, чок болган төрелдеринге чедер кижилерин ажыл-агый аайы-биле, садыг-саймаа кылыр дээш, чоруу-ла хөй апаар.

Чоокта чаа хеме аңдарылгаш, сугга дүшкениниң түңнелинде, бир саарлыкчының барааны сугже кирген. Олуруп чораан кижилерни оларның соондан кел чыткан өске хемеге олуртуп ап, амы-тынын камгалаан. Кожуунуvas чону аажок найыралдыын бо чорук херечилеп турар. Бисте орус, тыва деп ылгашпас, бот-боттарын карактажып, көржүп чоруур. Маши-

Солун номчуvas кижиге – дүмбей арга иштинде дег дүмбей. Кайда чүү бооп турарын билбес. Ынчангаш чурум үрээр. Кижизидилге талазы-биле кошкак, хей-аыт чок болур. Парлалга дээрге чуртталганың көрүнүү. Тыва парлалганың кол өзээ – "Шын" солун болур чүве. "Шын" солунуvas ам сес айда, сезен харлаар. "Шынның" ажылдакчылары солчуп турары-биле чаа келген ажылдакчылар кымның кайы хире "Шынче" бижикчи болуп келгенин эскербейн баар хевирлиг. "Шынга" үнелиг материалдарны бижип турар Аваа Монгуш, Борааш Ондар, Алексей Дүгержаа болгаш өске-даа эштерни хүндүлөп көөр үе келген. "Шын" солуннуң сезен чыл оюн таварыштыр оларга улуг байыр чедирдим.

Солунну чогуур үезинде чагыдып албас болза, хоржок апарган-дыр. Шаанда ышкаш, бөгүн чагыдып алгаш, дораан ап эгелээр чүве ам чок. Мен чеди айның чагыдылгасының хуусаазын чүгө бир хүн эрттирикеш, чагыдылга чок артым. Оон-моон садып ап тур мен. Ынчангаш август айдан алыр кылдыр чагыдылганы дарый кылдыртып алдым.

Бир мындыг чүвени бодап чор мен: кандыг-бир чалалгага баар апаар бис. Чижээлээрге, төрүттүнген хүн, куда-даа дижек. Белек бээр апаар бис. Бо таварылгада "Шын" солунну чагыдып бээр болзувусса, эки белек болур. Шору акшалыг апарганы-выста, азы шору шалыңныг-даа кижилер ажы-төлүңгө, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүңгө солундан чагыдып бээр болзувусса, буйанныг херек. "Шын" солунну үргүлчү номчуур болзувусса, оон хөйүнү алыр бис: ыры-шүлүктен эгелээш, чогаалдың язы-бүрү хевирлеринге чедир, эртем-билиглиг эштерниң-даа, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок эштерниң-даа санал-оналын, сактыышкыннарын номчуп чоруур бис. Огород өстүрериниң сүмелерин болгаш өске-даа чугула чүүлдерни "Шындан" ап чоруур бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, "Шын" бисти өөрөдиге, кижизидиле, амыдыралдың оруун айтып берип чоруур.

Хүндүлүг номчукчу, "Шынның" чагыдып алырнарны сүмеледим. Ол алыс бодуңарга-даа, ажы-төлүңгө-даа ажыктыг.

Уван-оол МОНГУШ.

налыг чаңгыс чер-чурттугларывыс Кызыл—Мөөн-Хөл, Мөөн-Хөл—Кызыл аразында чонун, оларның бараанын дажыглап берип турар.

Тоора-Хемге бир саарлыкчының бараанын хеме-биле эккеп чорда, озал-ондак болганының түңнелинде, бараан суг дүвүнчө кирген, хемечи орус нация кижиниң мөчүзүн соонда тып алган. Чайгы үеде улус аргыштырар "Заря" теплоход бо чайын артык кезектер чогуңдан чаңгыс-даа чорбаан. Бисти чайгы үеде аай-дедир дажыыр чаңгыс идегеливис ол "Заря" теплоход турган. Чүге дээрге, агаар оруу 2-3 неделя иштинде болбайн баар таварылгалар хөй. Ынчангаш араан улус Кызыл чедир шыдаваанындан чок бооп турар. Эксперт эмчилерин манааш, өлген кижилерни 20 ажыг хонукта морга (соодар чер) чыттырып, чыдыдып-даа турган чорук бар.

Бистиң кожуун эң хөй өлүктү, анны, балыкты, алдынын, казар байлактарны, тоорукту Тываның хөгжүлдези дээш күрүңеге дужаап турар болгай. Ынчангаш депутаттарывыс биске оода-ла "Шын" солунну арттырып берип, амыдыралывыска дузалаар бооп деп идегеп артывыс.

Сержинмаа БИРИННЕЙ.
Тожу кожуун.

Маңзыр ирейниң сактыышкыны

Мөген-Бүрен чурттуг Иргит Чогуур огул Маңзыр хамааты дайынының үезинде Аскак-Чочу деп моол лама кижиниң шеринге кирип алгаш, актарга удур тулчуп чораан. Ооң Тывадан кады чораан өөрү Иргит Төмүр, Кара-Сал Бавуу, Салчак Дада, Хертек Кара-Маадыр, Хертек Сортуй-оол суглар дугайында мооң мурнунда көскү чырыттынмайн турган. 1967 чылда Октябрь революциязының 50 чыл оюнуң бетинде, хамааты дайынынга киржип чораан, дириг арктан дайынчыларның даңзызын тургузуп, оларның сактыышкынарын чыып бижир ажылдар чоруп турган. Ынчан Бай-Тайганың партия райкому Маңзыр ирейниң дугайында бижирин меңээ дааскан, дараазында төөгүнү билип алган мен.

Хамааты дайынының үезинде Мөген-Бүрен бажынга чайлап турган аалдардан "өдек чанында орус шериглер кээп турар апарды, олар мал-маганын тудуп чип, боттарывысты дорамчылап туруп берди" деп сөс келген. Аскак-Чочу дээр, шын Ады Нарин дээр моол ламага удурткан шериглер ынаар чеде бээрге, Кейкедеров деп ак офицерге баштаткан ак гвардейжилер Алтай таварып чедип келгеш, Мөңгүн-Тайгада кара туразында чаңап турар болган. Олар-биле тайбың чугаалажырга дедир аажок, хедер улус болган, оларны күш-биле дедир сывыртаан.

Бир катап Аскак-Чочунуң шерии Улуг-Хемниң Чааты деп черге четкеш, дедир эггеш, Торгалыглааш, Моолдун Хаан Хүрээзи деп сумузуң таварааш, Баян-Өлгий аймактың Хаан-Куцу деп черге актар-биле чаалашкан. Аңаа Аскак-Чочу аар балыглангаш, шерин аал-оранынче дедир ээп чанарын дужааган. Шериглер аңаа: "Бис силерни каапкаш, канчап моон чоруур улус бис" дээрге, ол "Мени чоор силер, дүрген моон арлып чорунар, оон башка чанар кижиге артпас кылдыр кырдырып болур силер" дээш, бодунга ланчыы боозун, ооң иштинге чаңгыс ок арттырып алгаш, чыдып калган. Аскак-Чочунуң ооң соондагы салым-чолу кандыг болганы билдинмес.

Ынчан кыштың башкы айы үнүп, соок кезээлеп эгелээн турган. Аал-чуртундан чайын үңген улус узун орукка үр чорааш, ал-боттары-даа, аыт-хөлү-даа могопшылай бергенер. Чер чедери берге апарган.

Кыдаттан Моолче көжүп кээп турган казактардан дуза-даа дилээш, олары хаайынга-даа какпас болган. "Ам канчаар, аргазын тывар апарган-дыр" дээш, тыва шериглер олардан мал оорлаар деп дугуржуп алганнар. Хомду хемниң ындыы чарыындан кезек малды оорлааш, дүне када чоруп, хүндүс чаштынып чорааш, Хомдуга кээрге, Хомду хемниң суу доңуп, дошталы берген, дага чок мал ону эр-

тер аргажок болган. Олар дошту довурактап тургаш, хамык малды кежирип алганнар.

Бир черге чедип келгеш, одаланып хонгаш, эртенинде чоруур бетинде, Сортуй-оол дээрзи чарын салган. Ол: "Бистиң соовустан улус сүрүп кел чыдар чүве-дир, дүрген аыттанып чоруулуңар" дээн. Шай уунче чоруп-ла орган, адак сөөлүндө аыт-хөл турупкан, кайгалдар боттары-даа шагзырал калганнар. Одаланы бергенде, Сортуй-оол чарын салгаш: "Бисти сүрүп чораан улус дедирлей берген-дир" деп төлгелээш.

Тываларны сүрүп чораан улус ис соо-биле чоруп олургаш, оларның эрги одаанга кээрге, өрттедип каан чарын чыткан. Ол улустун аразында чарын салыр Кара-Дазыраң деп дөрбет кижиге өртен чарыны көрүп-көрүп, "бо оорларның аразында кончуг кайгал кижиге бар-дыр, бистер оларга четпес бис, ынчангаш эзерлерни сойгаш, аыт кырынга дедир көрүндүр эзертеп калыңар, тоннарны кедерде, аткаар көрүндүр кеткеш, сүрээ кеделиг-дир" дээн. Өөрү-даа ол езугаар кеттингеш, улаштыр сүргеш чыдыпкан. Даңны атсы чоруп келгеш, даңгаар эртен сүрген улузунун кырынга келген. Чыткан улус туруп келгеш көөрге, демгилери шуптузу тоннарын дедир көрүндүр кедип алган болган. Оларның аразында шыырак мага-боттуг, тырың кара кижиге тургаш: "Силерниң араңарда чарын салыр кижиге бар-дыр, ол кижиге бээр турзун" дээрге, Сортуй-оол туруп келген. Демгизи: "Чарын салгаш, ооң чоп бүдүңгө каапкан сен, бис ону тып алгаш амырадывыс, оон башка дедирленип чана бээр частывыс" деп чугааланган.

Ам канчаар боор, оорун туттуруп алган улус шай-суксунун хайындыргаш, кады шайлап эгелээш. Демги улуг кара кижиге: "Мен дөрбет улустун төлгечизи, чарынчы Кара-Дазыраң деп кижиге мен, силер база анаа эвес чарынчы-дыр силер. Ынчангаш силерниң адыңар Ак-Дазыраң болзун, өң-тала болуп, найыралды тургузаал" деп чугаалаан. Тывалар-даа мал эзлеринге боттарының Моолга чораан херезин чугаалаарга, олар тываларның байдалын билгеш, кижиге бүрүзүңгө бир-бир малды бергеш, чанылканнар.

Ол үеде моол биле тыва улус бот-боттары билчип деткижер, найыралы быжыг турган. Моолдар дайын дээш чоруп турган тыва шериглерни аажок хүндүлээр, аш-чем-биле үзүк чок хандырып турган.

Аскак-Чочунуң адын тываларның билбес чылдагааны – ону партия чылдарында, бир талазында, лама кижиге дээш бак көөр турган, ийи дугаарында, өске омак-сөөктүг кижиге-дир дээш херекке албаан хире болган деп, Маңзыр ирей бодунун чугаазын доосту.

Очур-оол ООРЖАК,
пенционер.

Тос кожуундан келгеш, кодан-суур тудуп, ээн турган боктуг, сайыраш шөлде ийи чыл иштинде чаа суур тутуна берген. Ында кандыг-даа хевирниң бажыңнары бар. Чон-даа арбын. Садыг-саймаа четчир. Ол суурну "Ыраккы Каа-Хем" дижир, а чоңнуу-биле ады – "Шанхай".

Корум-чурум талазы-биле ол суурда мактаныптар чүве чок. Эттеткен, соктурганнарның кайызын ол дээр! Амы-тынындан чарылганнар база хөй. Акша-көпеек (пенсия) үңген үелерде, алгы-кышкы үндүрүп, ында-мында хөлзээн аныяк оолдарның көскүлени аажок апаар. Чугула херек-ле чок болза, бажыңдан үңген ажыы чок. Хай-бачытка таваржып, хулиганнарга таваржы

Кичээнге алыр айтырыг

берзе, канчаар боор. "Хемчик" садыында кафе ажыдып каан, а "Вид" садыының дужунда дүн-хүн чок ажылдаар киоск база бар. Ол кавыга бо-ла кем-херек үүлгедишкени болу бээр.

Корум-чурумну тудуп турар кожуунун милиция ажылдакчыларын херек апарганда, дилээш-даа, тыппас сен. Оода-ла ол ондактыг, айыылдыг черлерге дедурный шагдаалар та чүге турбас чүве? Кижиге бо-даарга, ындыг черлерге харын-даа шагдаа пунктузу тургузары күзенчиг-дир. Хай-халап болу бээрге, кайнаар дуза дилеп халыырыл? Телефон ол чок, чоок-кавыда

эмчи, аптекалар база чок. Ынчап кээрге, чоннуң айыыл чок чоруун кымнар камгалаарыл? Таарымчалыг байдалды тургузары – хүннүн чугула айтырыгларының бирээзи.

Кожуунуң-даа, суурнуң-даа дарга-бошкалары та чүнү бодап турар чүве? Соңгудалар үезинде дүжүлгеге саадаксааннар эвээш эвес болур. Ылаңгыя депутаттар чон дээш куруг аазаашкыннар кылыр. Бадылаашкынга киржип турар кижилер саны чурттакчы чоннуң санынга дүүшпейн турар хире.

Бо "Шанхайда" кирип бижидилге чок

кижилер та чеже чүве.

Борбак-сарбак казанак бажыңнар бар-даа болза, кирип бижидилге кылыры болдунмас. Ажыл-агыт тывылбас бо берге үеде ону кылдыртып алырынга хөй акша-көпеек негеттинер. Чеже-даа күзел бар болза, ол бүтпес айтырыг бооп арткан.

Ынчангаш бо чугула айтырыгларны кожуун, суму чагыргалары өөрөнип көргөш, дарый хемчеглерни ап, түңнел үндүрер боор деп идегеп каалыңар.

Опай-оол ХАДЫН.
Кызыл кожуун.

Чарыш аъттарының аттары

Чайгы, күскү байырларда-биле кады янзы-бүрү маргылдаалар база болуп эрттилер. Ынчангаш оларга хамаарыштыр каксы-даа болза, мооң соңгаар ажыглап болур түннелдерни үндүрүп, бодунуң саналымны кириер бодалдыг бо чүүлү бижидим.

Болуп эрткен маргылдааларның иштинден аът чарыжын, ылаңгыя узун хемчээлге салган аъттарның чарыжын аажок сонургаар кижжи мен. Чүгө дизе бичи тургаш, бодум-даа чарыш аьдын мунгулап чоргулаан болгаш сөөлүндө барып, улустуң аас чогаалын чыып, эртем ажылы-биле холбажы бергенimde алдарлыг Эзир-Кара дугайында улуг сонургал-биле бижээш, ынчангы Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң бижимел фондузунга дужаадым. Ынчангы аът чарыжынаг белеткенип турган эштеримден Шойдук Александр Тываның иштинге Улуг-Хемниң "Улуг-Хаядан" Сарыг-Аскырни мунгаш, каш дакпыр тиилекчи-даа болду. Ооң мурнунда ол-ла Сарыг-Аскыр-биле Донгак Алеко база Тывага эртип турган болду ийин. Хамык ужур ынчан эртип, тиилеп турганында эвес, а чарыш аъттарын хүндүлөп, оларның дугайында сайгаржып, төөгүзүн коптарып чугаалажып турганымыста. Оларның иштинден чарыштарга тиилеп турган аъттарга тыпсып турган аттарны амгы үеде

катап "диргизип", тиилекчилерге тыпсып эгелезе деп сүме-бодалдыг мен.

Тодаргайлаарга, чарыштарга тиилеп турган чүгүрүк аъттарга тускай чадаланчак "Салгын", "Эзир", "Хартыга", "Хүлүк" дээн чергелиг аттарны тыпсып турганы билдингир. Чүгле "Эзир" биле "Хартыганы" чер-черлер аайы-биле солуй-даа адап тургулаан. Аъттарны хүндүлөп адаары мөгелерни "Начын", "Арзылаң", "Чаан", "Амырга" азы "Авырга" кылдыр хүндүлөп турганы-биле дөмей. Мөгелерниң ындыг хүндүлүг аттарын дыңнаарга-даа эки, танып-билип алырынга-даа эптиг, а таныыр аарыкчыларга ол чоргаарал болур. Шыырак дээн мөгелерге хүндүлүг аттарны тыпсып эгелеэни кончуг эки-дир. А эр кижиниң эң чоок чүгүрүк аьдының хүндүлүг адын база тывысса. Оон чарыгдал колдуунда үнмес. Тиилекчиге тыпсыр ниити шаңналының аразыныче кире бээр. Аьдының хүндүткелдиг адын ээзи база чоргаар эдилеп чораай. Ынчангаш чада аайы-биле дараазында аттарны тыпсырын сүмеледим.

Бирээде, "Салгын" болгаш аңаа аъттын бодунуң хуу адын немеп каар. Чижээлээрге, Салгын-Бора азы Салгын Чыраа-Доруг. Мындыг атты суму-суур, кожуун чергелиг аът чарыштарына эртип кээрге, тыпсып болур.

Ийиде, "Эзир" болгаш "Хартыга" деп аттарны республика чергелиг аът чарыжының маргылдаазына эртип келирге, тыпсыр бе? Азы канчалза экил? Шаанда кырганнарның сактыышыкыны-биле алырга, баштай "Эзир" деп атты бээр турган. А "Хартыга" деп атты оон бедик кылдыр санап, маргылдааның улуг-бичезин көрүп, каш катап эрткенин санап тургаш бээр. Ону чазак черинге демдегелеп, бүгү чонга чарлаар. Харын-даа ындыг аттың эдилекчизи аъттар тускай, өскелеринден ылгалып турар дериг-херекселдиг, чонак-шывыгылыг болур.

Үште, эң-не тергиин дээн, өңчүзүндөн, хевир-сынындан бээр шинчилеп келгеш, эң улуг дээн маргылдааларга каш дакпыр мурнап келирге, ындыг аътка "Хүлүк" деп хүндүткелдиг атты тыпсып турган. Хүлүк дээрге эң эрестиг, кашпагай, шыдамык, быжыг дээни ол. Ол сөс-биле чүгле эки утка холбашкан. Амгы үеде та-

варжып турар багай талалыг "хулиган" дээн сөстүң адалгазынга чоок хевирлери-биле будап болбас. Шак-ла мындыг утка-биле холбаш алгаш, репрессия үезинде "Хүлүк" деп хүндүткелдиг атты буруу шаап, политикалыг уткаже кирип, мырыңай ол сөстүң бодун безин адаарын хоруй берген. Мындыг-ла чылдаганың ужуру-биле аъттарны хүндүлөп адаары болдунмас апарган.

Төөгүден алгаш көөрге, аъттын ээзин буруу чок черге шииткеш, адыгузун малды безин маргылдаага киржирин хоруп турган таварылгалар бар. Тес-Хемден Соян Сандаңмаа деп кижиниң Эзир-Каразының салым-хуузу билбес кижилер ховар боор. Оон байтык, аъттын саарында демдээн безин буруудадып турган таварылгалар бар. Саарында "кас" демдектиг аъттарны дайын үезинде, ооң арай соонда үелерде чарыштарга кирбейн турган. Ол хамаанчок фронтуже безин албайн турганы билдингир. А херек кырында ол демдек тываларга-даа, моолдарга-даа дайын мурнунда-даа үр уенин иштинде турган болгай. Ол-ла кас демдек тибеттерде, арабтарга база турган, амгы-даа үеде ажыглаттынып турар. Эрги тибет дыл кырында бижиттинген судурларда ол демдекти база каш катап көрдүм. Ук демдектиң дугайында эрги судур-

ларны эки билер улуг кырган катым Дөртөн-оол Мандыпаевич Күжүгеттен сонургаарымга, ында черле багай утка чок, харын-даа "аас-кежиктин дому" кылдыр тайылбырлааны солун. А "хүлүк" деп сөстү словарьларда "хулиган" деп сөс-биле кайызында-даа холуваан, харын эрте-бурунгу түрк словарьда эң эки уткалыг кылдыр тайылбырлаан болду. "Хулиган" дээрге Англияга чурттап чораан тенек, багай оолдун хуу ады тургаш, чоорту ниитижий берген ат. Амгы үеде канчап Дөңгүр-оол деп аттан "дөңгүр-оолдаар" (мергелээр, аянын таарыштырар дээн уткалыг) деп сөс тыптып келген-дир.

Ынчангаш түннел кылдыр суму, суур чергелиг маргылдааның тиилекчинге "Салгын" деп атты немей тыпсыр, а кожуун чергелиг тиилекчиге "Хартыга" атты тыпсыр тода сүмелиг мен.

Республика чергелиг тиилекчиге "Эзир" деп атты тыпсыр. Бир эвес хөй удаа шүүлзе эң-не бедик ат - "Хүлүктү" бээр. Аттарга тода негелделерни ооң дугайында документ-саавырларны кылып тургаш, улам тодаргай тургузуп, дугуржуп, демдегелеп ал болур. Бо чүүлү номчааш, аъттарга аттар талазы-биле эки билер, хөйну көргөн кижилер база боттарының сүмелерин када бээр боор деп бодалдыг бижидим.

Болат-оол БУДУП.

Ленин, 18 дыңнадып тур

САМЧЫГДАКЧЫНЫ ИЛЕРЕТКЕН

2000 чылдың август 25-те үнген Россия Федерациязының Чазааның №625 доктаалы езугаар Тыва Республикага федералдыг бюджеттен өскүс уругларга, салым-чаянныг уругларга, инвалид уругларга, хайгаарал чок арткан болгаш назы четпээннер аразында чурум үрээшкиннериниң профилактиказынга база өг-бүле болгаш чаштарга социал деткимче кылдыр көрдүндү акшаны үндүрген.

Үстүнде айыткан тускай сорулгалыг программаларга үндүрген акшаның шын чарыгдалын ТР-ниң ИХЯ-ның экономика талазы-биле социал адырда кем-херек үлгедишкенинге удур демисел чорудар эргелелдин ажилдакчылары июль 25-тен 30-ге чедир Ак-Довурак хоорайдан дамчып келген оперативтиг медээ-биле эрттирген хыналданың түннелинде илерээни болза, Ак-Довурак хоорайның өөрөдилге килди-

Эрткен неделяда республикага 1194 кем-херек үлгедишкени бүрүткеттинген. Ооң 47-зин изиндиле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 5 өлүрүшкүн, кадыкшылга аар хора чедиргениннен 2 кижжи амы-тынындан чарылган, 10 кижиниң кадыына өжөгээр аар хораны чедирген, 5 күштээшкин, 2 дээрбечи чорук, 8 үптээшкин, 49 оорлаашкын болган. Хоойлу езугаар эвес наркотиктиг бүдүмелди ап чораан бир кижжи туттурган, боону кадалап чораан 2 хамаатыны илереткен. Спирт холумактыг 1731,3 литр суук чүүлү хавырган. Автооруктарга 12 озал-ондак болган, ооң хайы-биле 2 кижжи амы-тынындан чарылган, 26 хамааты

зиниң кассири опекун улустун холдарының үжүүн өттүндүр салып тургаш, 2004 чылдың декабрь айдан бо чылдың апрель айга чедир өскүс уругларның пособие акшазын сиңирип ал (самчыгдал) турган.

Ниитизи-биле кассир бөдүүн чонга 250 000 акшага когаралды чедирген. Баштайгы хыналда үезинде кассир сиңирип алган акшазы-биле Кызылда бажың садып алганы илерээн.

Амгы үеде когарааннарның кириген билдиришкенинге кеземче хоойлузунун 160 дугаар чүүлүнүн үшкү кезээнге албандужаалын эрттир ажыглап, акшаны сиңиргенинге хамаарыштыр 7 кеземче херээн оттурган.

Бир дугаар оттуртунган кеземче херектеринге оперативтиг ажил чорудуп тургаш, шагдаа ажилдакчылары немей 20 ажыг когараан кижини база илереткен. Оларның сөзүндөн алырга, кас-

янзы-бүрү кемдээшкини алган. Эзирик чораан 1200 хамаатыны туткан, оларның 533-үн эзириктер сергедир черге чедирген. Бичи хулиган чорукту кылганы дээш 208 хамаатыны туткан. Административтиг харысалгага 741 кижини онааган.

Июль 7-де Улуг-Хем кожуунун иштики херектер килдиниң дежурный кезээнге Чодураа суурнун чурттакчызы ооң 13 харлыг уруун билдинмес кижилер күштээн дугайында медээни дыңнаткан. Ол-ла хүн шагдаа ажилдакчылары бо херекке караыттырган Чодураа школазының 7 өөреникчизин тудуп, хоругдаан. Истелгени Улуг-Хем кожуунунуң прокурату-

сирден чаңгыс эвес удаа пособие акшазының кажан үнерин айтырып сураглаарга, көрдүнген акша келбээн деп харыылап турган. Баштайгы ревизия болган соонда, үлгедииниң уржуун билгеш, кассир дезипкен, ынчангаш ооң бодундан тайылбыр алыр аргажок болган.

Кассирниң ажылын хайгаарап, контролдаар ужурулу улуг бухгалтер база ревизия соонда ажылындан үне берген.

Истелге уламчылап турар, когараан улустун саны болгаш чонга чедирген материалдыг когаралдың түңү моон-даа улгадып болур.

Ол ышкаш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң улусту ажылга хаара тудар төвүнүн директорунуң билдиришкени-биле Ийме суурга 4 хамаатының үстүнде айыткан төпке тургаш, ажил тып алгаш, учетан адын ужулдуртпайн, күрүениң акшазын 6-7 ай ишти ап турганынга хамаарыштыр 4 кеземче херээн база оттурган. Оларның ол хире хуусаа иштинде пособие алырынга Ийме суурнун социал ажилдакчызы дорт хүлээлгези езугаар төпке дыңнадырын улуу, харын чажырып турганы илерээн.

разы чорудуп турар.

Июль 9-та Кызыл хоорайның чурттакчызы шагдааның дежурный кезээнге 13 шакта билдинмес кижилер Улуг-Хемни кежер көвүрүг чанынга күш-биле ооң алдын илчирбезин былаап алгаш, чоруй барганын медээлээн. Чедирген когаралы 5 муң рубль болган. Бо херекке караыттырган Кызыл хоорайның үш ажил чок хамаатызы туттурган.

Ак-Довурак хоорайга КАИ ажилдакчылары Хакасия Республиканың Тепличное суурнун чурттакчызы, 25 харлыг чолаачының ЗИЛ-438360 автомашиназын хынал көөрге, 1683 литр спирт холумактыг суук чүүл бары илерээн, ону хавырган.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ававыс **Светлана Донгаковна ШАГ-ДЫР** июль 14-те 52 харлап турар. Ававыс Өвүр кожуунунун Хандагайтыда шериг комиссариатында хөй чылдарда ажилдап чоруур, чонунга хүндүткелдиг, ажылынга кызымак кижжи. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ававыска изиг байырывыс чедирип, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү болгаш узун назынын күзедивис.

Уруглары Буян, Буянмаа, Оюмаа, күдээлери Вадим, Омак, керни Яна, уйнуктары Илона, Олча, Дозураш.

Министерство культуры и национальной политики Республики Тыва

Консульство Республики Монголия
Администрация Эрзинского кожууна

16 июля в Эрзинском кожууне с. Нарын проводит II-ой республиканский конкурс исполнителей монгольской песни

«Голос золотого песка-2005»

В программе: Лучшие исполнители монгольской песни.
17 июля – 15.00 ч. Единственный Гала-концерт победителей конкурса и гостей из Монголии (с. Эрзин)

Победителей ждут – золотая медаль Монголии, большие ценные призы Тувы и Монголии
Для поддержки своих земляков всех жителей и гостей приглашаем на наш конкурс!

«Шын» солуну дамчыштыр

Бистиң ынак ававыс Хүрен Сотпаевич ДОНГАК 2005 чылдың июль 6-да үр эвес аарааш, 76 харлыында мөчээн.

Ачавысты сөөлгү орукче үдээринге дузазын чедирген Межегей сумузунуң «Сайзана» уруглар садының коллективинге, Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазына, чоок дөргүл-төрелдеривиске, даай-күүйлеривиске, эш-өөрүвүске четтиргенивисти илередип тур бис.

Уруглары Римма, Айлаң.

Үр эвес аарааш, Виктор Саарымбуевич ДОНГАК 45 харлыг аныяк назынында ажы-төлүндөн, кады төрээнеринден кезээ мөңгөде чарлып чоруткан. Акывыс-

тың, дунмавыстың, честевистин омур-хевири бистиң чүрекеривиске мөңгөде артар.

Төрелдери, чоок эш-өөрү, чаңгыс чер-чуртуулары.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: ивотител-политиктиг кидис — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр кидистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7039. Чагыг 76.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаманың Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилерниң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.